

Nəşr Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi
və "PAŞA Həyat Sığorta" Açıq Səhmdar Cəmiyyətinin dəstəyi ilə hazırlanıb

This edition has been prepared with the support of the Ministry of Culture and Tourism of the Republic of Azerbaijan
and "PASHA Life Insurance" Open Joint Stock Company

ISBN 978-9952-8228-9-2

© Bütün hüquqlar qorunur. Kitabın materiallarından istifadə yalnız
IRS Publishing House nəşriyyatının icazəsi ilə mümkündür

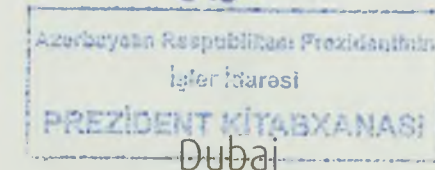
© All rights reserved. Use of materials from this book is possible only
with permission of the IRS Publishing House

GOBUSTAN –
A BOOK
OF MILLENNIA

QOBUSTAN – MİNİLLİKLƏRİN KİTABI

- 348 -

Dubai
IRS Publishing House
2014

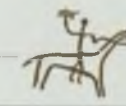
63.4(SAze) + 63.3(SAze) - 7

Q-61

* IRS * HERITAGE * НАСЛЕДИЕ *

NƏŞRİYYATDAN

FROM THE PUBLISHER

Minilliklər öncə ilkin vətənləri olan Afrikanı tərk edən ilk insan dəstələri yeni torpaqları mənimsəməyə başlamışlar. Onların sayı olduqca az idi, qarşıdakı təhlükələrə heç də həmişə müqavimət göstərə bilmirdilər. Silahları həmin dövrdə Yer kürəsində yaşayan nəhəng yırtıcıların cəynəq və dişləri ilə müqayisədə primitiv idi. Onlar soyuqdan əziyyət çəkirdilər, çünki alovu qoruyub saxlamağı öyrənsələr də, onu əldə etməyi hələ bacarmırdılar. Əlverişsiz hava şəraitində mağaralarda və ağacların budaqları altında gizləni, ən sadə ev tikməyə belə gücləri yetmirdi. Aclıq onları daima müşayiət edirdi, çünki ovçular heç də həmişə uğur qazanmırdılar.

Lakin bütün çətinliklərə baxmayaraq, onlar dağ və çayları, meşə və çölləri keçərək irəliyə doğru gedirdilər. Bəlkə də məhz həmin ağır günlərdə insanda üfünün o biri tərəfində olanları görmək, yeni şeyləri kəşf etmək arzusu baş qaldırmışdır. Bu dəyişikliklərə cənətmə sivilizasiyanın inkişafına təkan verəcəkdir. Və bu yola çıxmadan yüzlərlə, bəlkə də minlərlə il sonra planetin hər tərəfində tonqallar yandırıldı, isti ocaqlar – yer üzündəki zülməti azacıq dağıdan, ətrafı aydınladan, insan əməyinin bəhrəsi olan ilk işıq meydana gəldi.

Əlbəttə, belə işıqların, gələcək sivilizasiyaların ilk mənbələrinin sayı çox deyildi. Onların hər birinin öz taleyi var idi. Bir hissəsi şəhərlər, dövlətlər və hətta imperiyaların yaranması üçün təməl rolunu oynayan nəhəng mədəniyyətlərin müjdəçisi olduğu halda, digərləri sönüb getdi, onların külü yağış suları ilə yuyuldu, başqa tarixi hadisələr nəticəsində unuduldu.

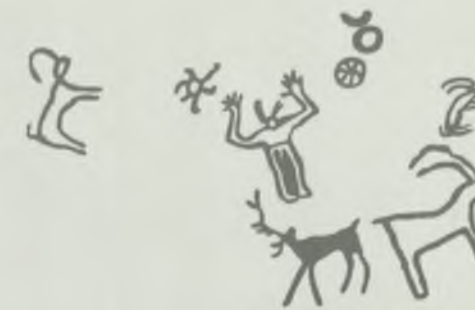
Lakin bu ocaqların hər biri bizim üçün doğmadır. Onların yaxınlığında qorunub saxlanılmış məişət əşyaları və əmək alətləri – bizdən xeyli uzaq olan həyatın sübutları səssiz deyil. Bu gün onların dili mütəxəssislər – tarixçi, arxeoloq, antropoloq və paleontoloqlar tərəfindən başa düşülür. Və biz Bəşəriyyətin keçməli olduğu uzun Yolum necə başladığı barədə hekayəni onlarla birlikdə dinləyə bilərik və dinləməliyik də. Çünki böyük maarifçi alim, Azərbaycan elmi tarixşünaslığının banisi Abbasgulu ağa Bakıxanovun dediyi kimi, "keçmişdən xəbəri olmadan bu günə yaşamaq səhraya yolsuz daxil olmaq və orada məqsədsiz dolaşmaq deməkdir".

Hundreds of thousands of years ago, after leaving humanity's ancestral home, Africa, pioneer groups of people set out on a quest for new lands. They were few in number and could not always survive the threats they faced. Their weapons were primitive and far less effective than the claws and fangs of the giant predators of those times. They suffered from the cold; although they had mastered the art of keeping a fire going, they were not yet able to start one. In bad weather their shelters were caves and tree branches, while the construction of even the most rudimentary home was still beyond them. Hunger was their constant companion, as hunters were rarely lucky.

And yet, they moved on, crossing mountains and rivers, forests and grasslands. Perhaps it was then, in those hard times, that people first developed the strong desire to see what was beyond the horizon, to discover new things. And this desire for change was to become the driving force for the development of civilization. Centuries, perhaps even millennia after that first exodus, bonfires were alight across the planet, the first man-made light to make some impression on the darkness of the world.

Of course, there weren't so many of these fires, the first foci of future civilization and each had its own fate. Some were precursors of powerful cultures, lighting the way for cities, states and even empires. Others died out, their ash washed away by rains and buried in the depths of history.

But every one of these milestones is dear to us. The household items and tools that have survived, evidence of a life so distant from us, are by no means silent. They speak to today's experts – historians, archaeologists, anthropologists and palaeontologists. And through them we can and should hear the story of how it all happened at the beginning of humanity's long trek. As the great scholar, educator and founder of Azerbaijani scientific historiography, Abbasgulu Bakikhanov, argued, "living in the present without knowing the past is tantamount to entering a desert without a path and wandering around there without purpose."

OCAQLAR VƏ ZAMAN

HEARTHES AND TIME

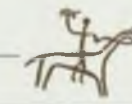
Bəşəriyyətin təkamül ağacı çətin və qeyri-bərabər böyüyür. Onu ən azı səmaya üz tutmuş sərv ağacına bənzətmək mümkündür. O daha çox iri gövdəsi olan, budaqlarının bir hissəsi qüvvə toplamamış quruyan, digər qismi isə əlverişsiz hava şəraitinə tab gətirməyərək əyilən, lakin əksər budaqları yarpaqlara bürünərək günəşə meyl edən nəhəng palıd ağacını xatırladır. Lakin bəzən onlar üçün də ağır məqamlar başlayır. Və bu zaman belə bir təəssürat yaranır ki, inkişaf dayanmış, başlanmış durğunluq isə heç vaxt sona çatmayacaq. Lakin illər keçir, yüzilliklər bir-birini əvəz edir və budaqlar yenidən yaşıljaşır.

The tree of human evolution grows slowly and unevenly. It least of all resembles a cypress pointing to the sky. It is rather more like a mighty oak with spreading crown. Some of its branches dry out even before they gain growth, others, unable to stand the test of weather, become twisted, but most of the branches, dressed in leaves, reach for the sun. Even they endure bad times, however. Sometimes growth appears halted in endless crisis. But as years and centuries replace each other, the branches renew their greenery.

2007-ci ildə Qobustan YUNESKO tərəfindən Bəşəriyyətin ümumdünya mədəni irs siyahısına daxil edilib.

In 2007, UNESCO included Gobustan into the world list of cultural heritage of humanity

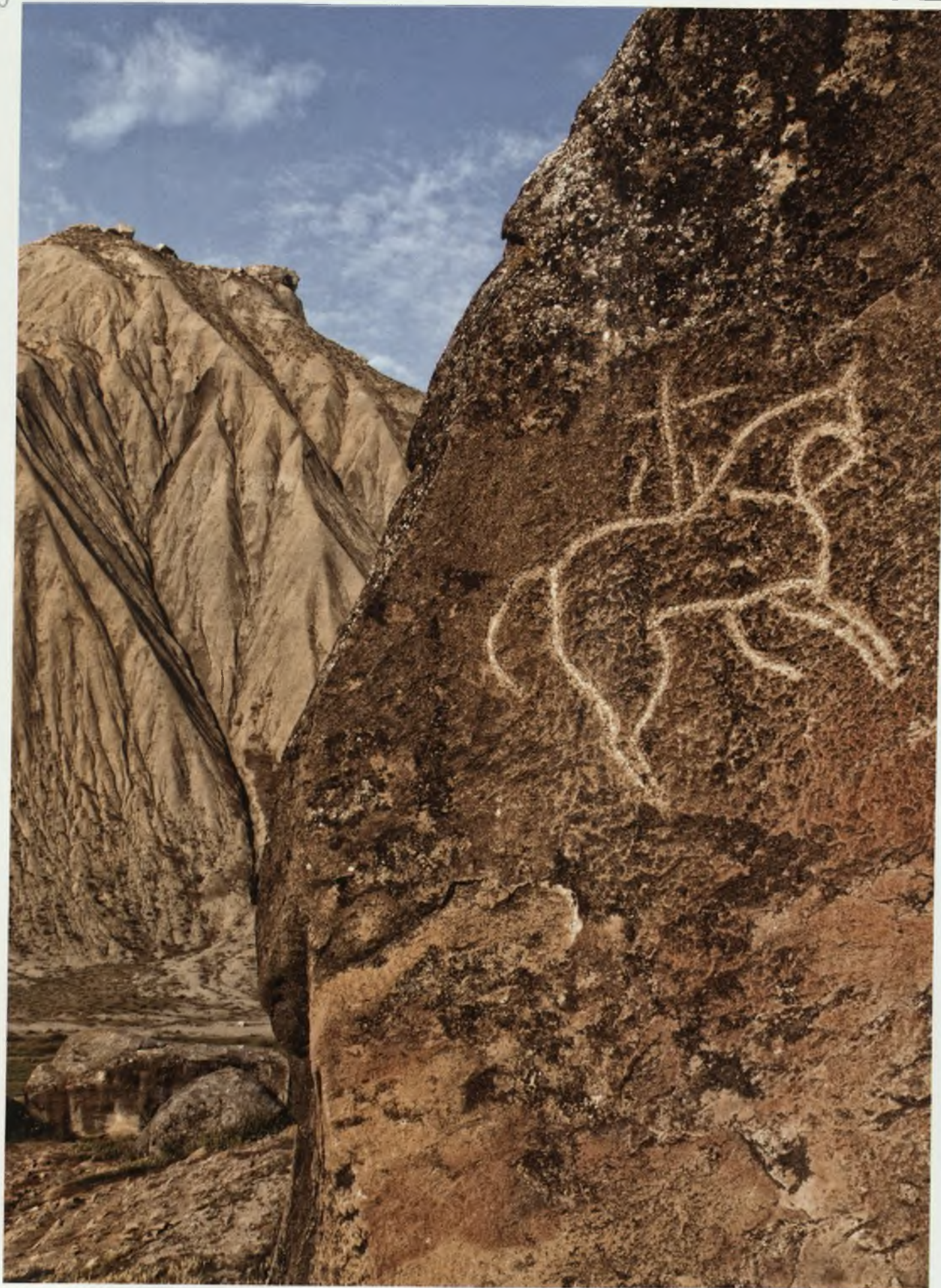
Bizləri bəşər sivilizasiyasının meydana gəldiyi dövrdən ayıran zaman o qədər uzun, ətraf mühitə təsiri yenidən başlamış insanın şüurlu fəaliyyətinin izlərini aşkar etmək isə o dərəcədə çətindir ki, qədim əcdadlarımızın məskənlərinin tapılması hər dəfə sensasiyaya çevrilir. Lakin günümüzədək gəlib çatmış məişət əşyaları və əmək alətlərinin sonradan öyrənilməsi nəticəsində minilliklər öncə hadisələrin necə cərəyan etdiyini anlamaq üçün zəruri material əldə edilir. Bu baxımdan çoxsaylı qayaüstü rəsmlərlə zəngin olan Qobustan unikal daş kitab kimi çıxış edir. Bu kitabın səhifələrində burada məskunlaşmış insanların həyat tərzini, məşğuliyyətlərini, inanclarını, ilkin incəsənəti öz əksini tapmışdır. Bu abidə faktiki olaraq dünya sivilizasiyası ocaqlarından birinin qayalara həkk olunmuş salnaməsidir.

Elmi ədəbiyyatda Qobustan barədə qeydlərə, üstəlik burada aşkar olunmuş qayaüstü rəsmlərin fotosəkillərinə çox rast gəlinir. Lakin geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuş bu nəşrlərin heç biri sivilizasiyanın başlanğıcına dair bu dəlilləri öz gözləri ilə görən hər kəsdə

The emergence of human civilization stands so far distant and the traces of early reasoned behaviour are so difficult to detect from the insignificance of their impact on the surrounding world that any discoveries of our ancestral habitats always create a sensation. But only further study of surviving household items and tools can provide the information necessary to understand the nature of things so many millennia ago. And so Gobustan, with its numerous rock drawings, represents a unique book in stone, whose pages describe the lifestyle, occupations, beliefs and arts of the settlers. It is in essence a chronicle of one centre of civilization engraved on rock.

There are many mentions of Gobustan and even more photos of the rock drawings discovered there in literature. But no publication addressed to the wider audience gives complete answers to the main questions that inevitably arise in anyone who sees this evidence of early civilization. Who were these people? Why did they choose this land? How did settlement in Gobustan evolve? It must be said that

İstər-istərməz yaranan əsas suallara hələ ki, tam cavab verə bilməmişdir. Bu insanlar kim olub? Nə üçün yaşamaq üçün məhz buranı seçiblər? Qobustandakı məskənlərin tarixi necə inkişaf etmişdir? Etiraf etmək lazımdır ki, bu sualları cavablandırmaq olduqca çətindir. Üstəlik birmənalı cavablar ümumiyyətlə məqbul hesab edilmir. Lakin təxminlər, nəzəriyyələr, fərziyyələr irəli sürülə bilər və onların sayı kifayət qədərdir. Onların arasında fantastik və ziddiyyətli olanları da var, lakin həqiqət gec-tez üzə çıxacaq və Qobustanın sirri açılacaq. Deməli, dünyanın özü qədər qədim olan, əsrlər boyu müdrikləri məşğul edən "Biz kimik və haradan gəlmişik?" probleminin həlli istiqamətində daha bir addım atılmış olacaq.

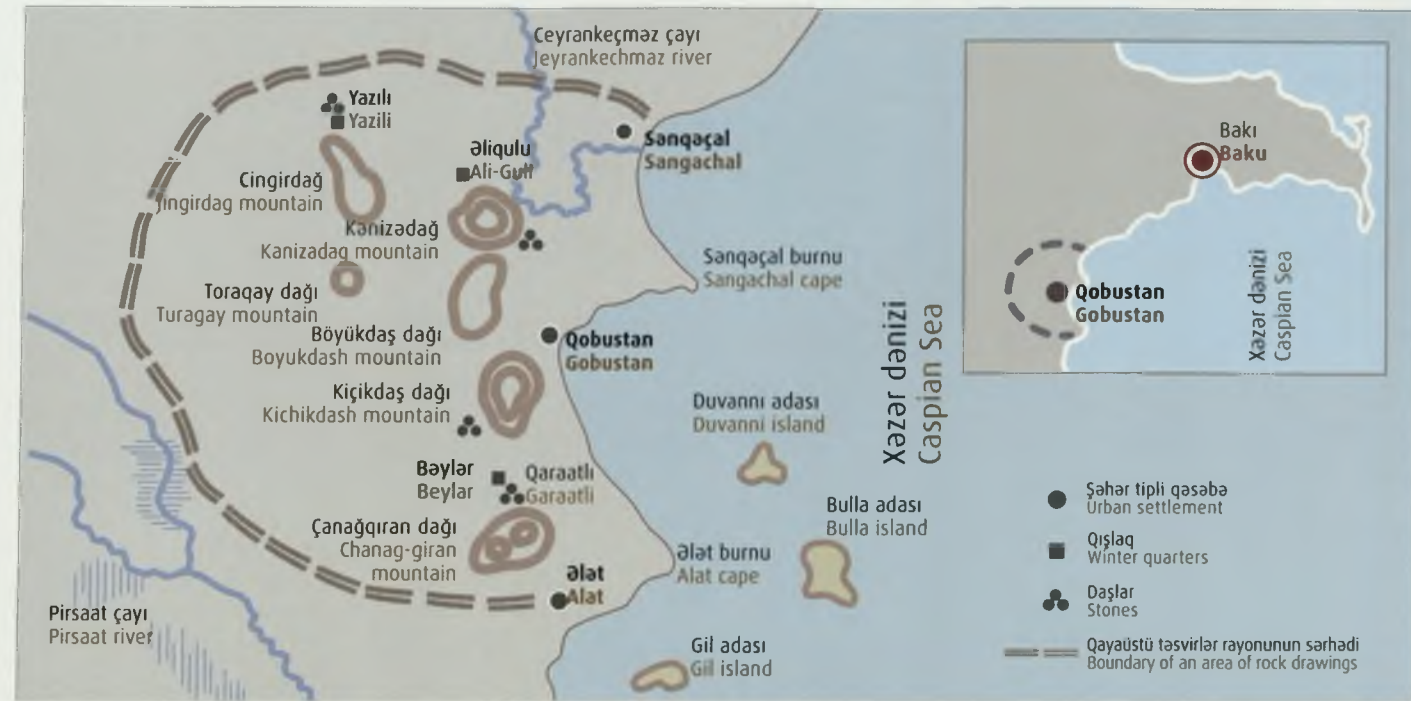
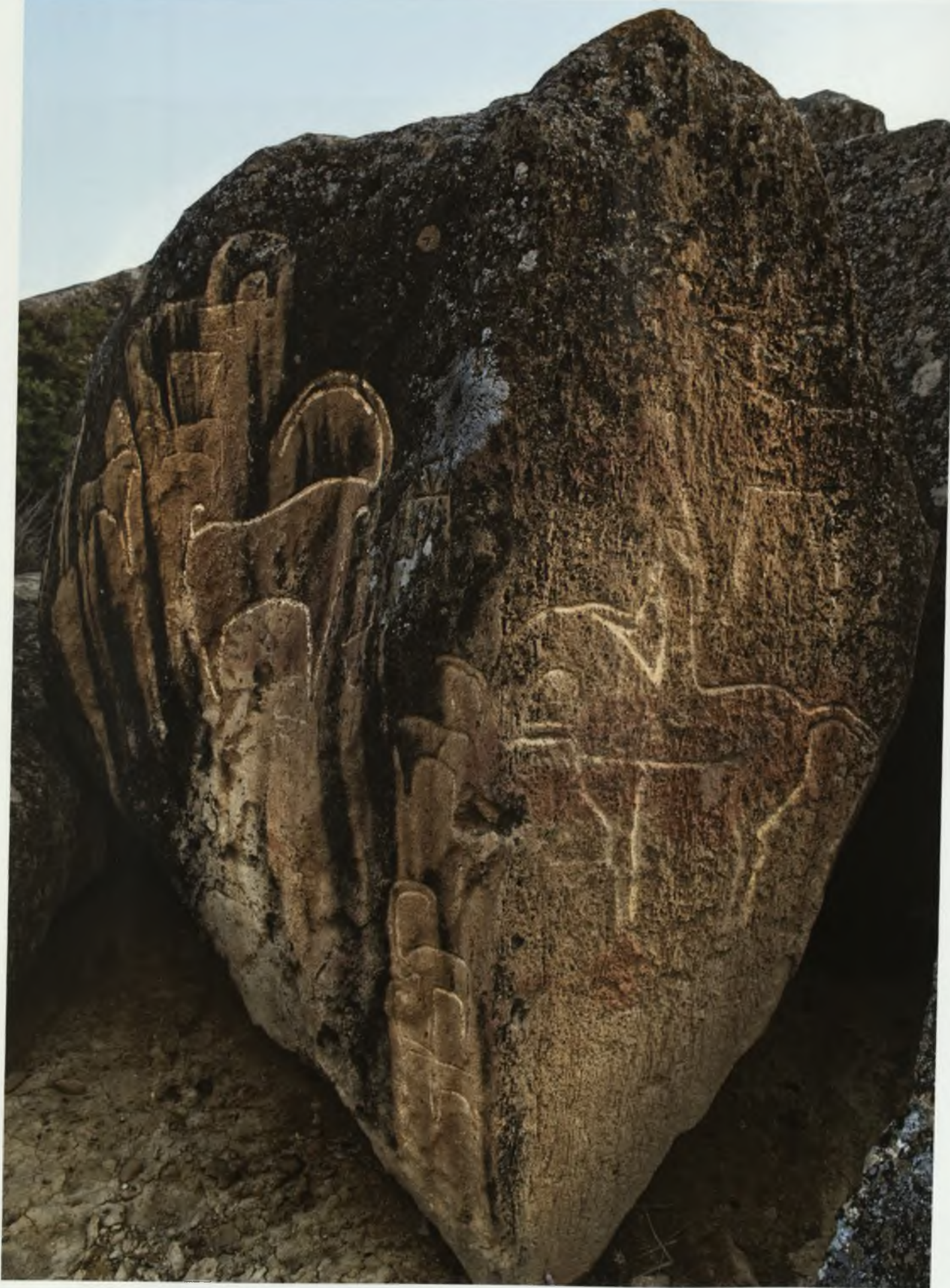
Abşeron yarımadasında, Bakıdan 60 kilometr aralıda Qobustan Milli tarix-bədii qoruğu yerləşir. Buradakı abidələr yuxarı paleolitdən tutmuş son orta əsrlərə qədər uzanan böyük tarixi dövrü əhatə edir. Dünyada belə bir uzunmüddətli tarixi dövrü əks etdirən ikinci qayaüstü rəsmlər toplusu mövcud deyil. Onun əhəmiyyəti o qədər böyükdür ki, 2007-ci ildə Qobustan YUNESKO tərəfindən Bəşəriyyətin ümumdünya mədəni irs siyahısına daxil edilərək Yerusəlim və Mexiko, Fiva və Roma, Stounhenc və Afinadakı Akropol kimi abidələrlə bir sırada yer aldı.

Sahəsi dörd min hektardan artıq olan qoruğun ərazisində arxeoloqlar tərəfindən altı mindən çox qayaüstü rəsm, dayanacaq yerləri, kurqanlar, vaxtilə insanların yaşadığı mağaralar, meqalitik tikililər, yaşayış məskənləri aşkar edilib. Alimlərin aşkarladığı petroqliflərdə ov və silahlı çarpışma, əkinçilik və balıqçılıqla məşğul olma səhnələri, mərasim rəqsləri, həmçinin burada yaşayan heyvanlar, quşlar, ilanlar, balıqlar, həşəratlar, qayıqlar, rəmzi və solyar (günəşin simvolu) işarələr təsvir olunub. Qayalarda və mağaraların divarlarındakı zərif və canlı rəsmlər təəccüb və heyranlıq doğurur. "Tariximizi Qo-

it is extremely difficult to answer these questions. Moreover, there are no unequivocal answers. But a great many conjectures, theories and hypotheses have already been expressed. Some among them are fantastic and contradictory, but sooner or later the truth will be found and the mystery of Gobustan will be solved. That will be another step towards solving the problem that has occupied the world's best minds for centuries: who are we and where did we come from?

On the Absheron Peninsula, 60 kilometres south of Baku, there is the Gobustan National Historical and Artistic Reserve. Its monuments cover a huge historical period: from the Upper Palaeolithic period to the late Middle Ages. No other collection of rock drawings in the world illustrates such a long period of history. Its importance is such that in 2007 Gobustan was included in the UNESCO list of World Cultural Heritage, joining such famous sites as Jerusalem and Mexico City, Thebes and Rome, Stonehenge and the Acropolis in Athens.

bustansız təsəvvür etmək ümumiyyətlə mümkün deyil. Qobustan açıq səma altında əsl muzey, sehirli və sirlı bir diyardır. Qobustandakı qayaüstü rəsmlər kompleksi mezolit və sonrakı dövrlərə aid olan incəsənət abidəsidir", - akademik İqrar Əliyev belə yazırdı.

Arxeoloqların son kəşfləri Qobustanın, ümumiyyətlə bütün Abşeron yarımadasının sirlərlə dolu olduğunu göstərir və həmin sirlərin açılması nəinki qədim insanlar, həmçinin bu regionda bəşər tarixinin gedişatı barədə təsəvvürlərimizin kökündən dəyişməsinə gətirib çıxara bilər. Əlbəttə, bu, olduqca mürəkkəb, ən müxtəlif elm sahələrindən olan mütəxəssislərin qüvvə və biliklərinin cəlb olunmasını tələb edən, lakin, şübhəsiz, zəruri prosesdir. Çünki onun nəticələri təkcə Azərbaycan üçün deyil, ümumiyyətlə Qafqazda, Mesopotamiya və Ön Asiyada yaşayan bütün xalqlar üçün əhəmiyyətli olacaq.

Tarixçilər hesab edir ki, Qobustanın nisbətən kiçik ərazisində mövcud olmuş mədəniyyətin ayrıca hadisə kimi öyrənilməsi böyük səhv olardı. Bu mədəniyyət, şübhəsiz, Xəzərin sahillərində meydana gələrək Qafqazın digər regionları və Şərqi Anadoluya yayılan ümumi sivilizasiya prosesinin tərkib hissəsi olub. Xəzər ətrafındakı torpaqlar, Aralıq dənizi regionu kimi, əvvəlcə qəbilə ittifaqları, daha sonra isə Şərq tarixində öz sözünü demiş qədim dövlətlərin meydana gəldiyi məkan olmuşdur. Qobustan fenomenini nəzərdən keçirərkən XX əsrin ən böyük tarixçisi Arnold C. Toynbinin tövsiyəsinə əməl etməkdə fayda var: "Hissəni dərk etmək üçün ilk növbədə diqqətimizi bütövə yönəltməliyik, çünki bu bütöv özü-özündən dərk edilən tədqiqat sahəsidir".

Archaeologists have already discovered more than 6,000 rock drawings, dwelling sites, burial mounds, once-inhabited caves, megalithic structures and settlements within a reserve that extends over 4,000 hectares. The petroglyphs depict scenes of hunting and armed clashes, agriculture and fishing and ritual dances, as well as animals, birds, snakes, fish and insects, boats, solar and other symbols. The elegant and lively images carved into rocks and cave walls are truly breathtaking. "Without Gobustan it is absolutely impossible to imagine our history. Gobustan is truly an open-air museum, a magical and mysterious place. It is an amazing art gallery. The Gobustan petroglyph and rock carving complex is a monument to the Mesolithic and later ages, a monument to the art of the time," wrote Academician İqrar Aliyev. Judging by archaeologists' latest discoveries Gobustan, and indeed the whole Absheron Peninsula, still hold secrets which, when deciphered, may change dramatically our understanding not only of the ancient world, but of the whole course of human history in the region. This, of course, is a very difficult and complicated process. It requires expert resources and knowledge from different areas of science. Nevertheless, it is absolutely necessary, because its results will be important for Azerbaijan, but also for all the peoples who live and in the Caucasus, Mesopotamia and Asia Minor.

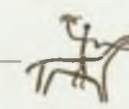
Historians believe that it would be a profound mistake to view the culture that existed on a relatively small area in Gobustan as a stand-alone phenomenon. It was certainly part of a general civilisational advance which, having emerged on the shores of the Caspian Sea, then spread to other regions of the Caucasus and Eastern Anatolia. The lands around the Caspian Sea, just like the Mediterranean, were the birthplace, first, of tribal alliances and then of ancient states which largely determined the course of history in the East. In examining the phenomenon of Gobustan, it is sensible to follow the advice of prominent 20th century historian Arnold J. Toynbee: "In order to understand the parts we must first focus our attention upon the whole, because this whole is the field of study that is intelligible in itself."

XƏZƏRİN SAHİLLƏRİNDƏ

ON THE SHORES OF THE CASPIAN

Qobustan qoruğunun yerləşdiyi ərazinin qədim geoloji tarixi var. Abşeron yarımadasını əhatə edən Xəzər dənizi, Aralıq dənizinin şərq hissəsi, Qara dəniz, İran kör-fəzi, Malay arxipelaqı dənizləri kimi, hələ 66 milyon il əvvəl mövcud olmuş Tetis okeanının bir hissəsidir. Bu okean Hondvana və Lavraziya superqitələrini ayırırdı. Və ixtioloqların iddia etdiyi kimi, hazırda Xəzərdə yaşayan əksər balıq və xərçəngkimilərin əcdadları vaxtilə Tetisin sakinləri olmuşdur.

Washing the coasts of the Absheron Peninsula, the Caspian Sea, like the eastern Mediterranean Sea, the Black Sea, the Persian Gulf and the seas of the Malay Archipelago, forms a part of the Tethys Ocean which existed 66 million years ago. It divided the supercontinents of Gondwana and Laurasia. According to ichthyologists, the waters of the Caspian are still home to many fish and crustaceans whose ancestors inhabited the Tethys.

Xəzər dənizi yaxud Xəzər gölü dünyanın ən sirli məkanlarından biridir. Burada tarixin müəmmalı məqamları təbiətin sirləri ilə sıx bağlıdır. Suyun səviyyəsinin qalması yaxud enməsinin təsiri altında dəniz sahilinin şəkli dəfələrlə dəyişərək dalğaların altındakı xeyli quru ərazini gah üzə çıxarmış, gah da gizlətməmişdir. XX əsrdə Abşeron yarımadasının təbii şəraitinin öyrənilməsinə xeyli vaxt sərf etmiş görkəmli sovet geoloqu, akademik İ.M. Qubkin yazırdı: "Suyun altında qalmış şəhər və kəndlər barədə əfsanələr tam həqiqətdir". Bir çox alimlərin fikrincə, insanlar Qobustanda məskunlaşdıqları zaman dəniz bu yerlərin qədim sakinləri üçün sığınacaq olan qayalara yaxınlaşmışdı.

Qobustanın böyük hissəsi qayalar yığınınından ibarətdir. Geoloqların fikrincə, onların mənşəyi aşağıdakı kimidir. Təqribən 800 min il əvvəl Tetisin sularından əmələ gəlmiş nəhəng qapalı su hövzəsi qurumağa başlamış və onun maili yumşaq gil-torpaq qatlarından ibarət dibi külək və yağış axınlarının fəal təsirinə məruz qalmışdır. Nəticədə qobular və dayaz dərələr meydana gəlmişdir. Keçmiş dəniz dibinin daha möhkəm balıqqulağı əhəngdaşından ibarət sahələri kənarları daima oyulan alçaq yaylalar şəklində qorunub saxlanılmışdır. Yamaclar boyu aşağı yuvarlanan qaya və daşlar nəticədə bu fantastik mənzərənin yaranmasına səbəb olmuşdur. Qobustanın tədqiqatçısı İshaq Cəfərzadə onu "daşlar dənizi" adlandırmışdı.

Qobustan qayaları ağacları, kolları və otları istidən və küləkdən ələ qoruyurdu. Bitkilərin ardınca yırtıcı və otqeyən heyvanlar, o cümlədən sonralar nəslə kəsilməmiş bir çox növlər də burada sığınacaq tapmışlar. Təbii ki, yaxınlıqda daha kiçik heyvanlar - gəmiricilər, quşlar və ilanlar məskunlaşmışdı. Əlbəttə, qədim ovçular bu nəhəng "çoxmənzilli ev" in bütün üstünlüklərini qiymətləndirirdilər.

Bu regionu tədqiq edən alimlərin qənaətinə görə insan Abşeron yarımadasında məskunlaşdığı zaman burada yüksək orta aylıq temperatur və yağışlar mövsümündə yağıntının bolluğu ilə səciyyələnən tropik iqlim hökm sürürdü. Həmin dövrdə landşaft hazırda Cənubi Amerika və Afrikada geniş təmsil olunmuş savannalara daha yaxın idi. Çöllərdən fərqli olaraq, savannada əsasən çoxillik dənli bitkilərlə təmsil olunmuş otlarla yanaşı, kollar və bəzi hallarda əsl meşələri xatırladan ağaclar da bitir. Sonralar yağıntının miqdarı artıqca yarımadada nar və püstə ağacları, əncir, digər bar verən ağaclar mey-

The Caspian Sea, or Caspian Lake as it is also called, is one of the world's most mysterious seas. Here, historical mysteries are closely entwined with the secrets of nature. With the rise and fall of water levels its shores have repeatedly changed shape, revealing then hiding large expanses of land beneath the waves. In the 20th century, the prominent Soviet geologist Academician I. M. Gubkin, who devoted much time to studying the natural conditions of the Absheron Peninsula, wrote: "The legends of flooded towns and villages are not legends at all, they are true stories." Many scientists believe that when people first appeared in Gobustan, the sea was close to the rocks which served as cover for ancient dwellers of these places.

A significant area of Gobustan is a chaotic jumble of rocks. Geologists theorise about their origin as follows. The huge enclosed body of water which emerged from the waters of the Tethys began to shrink about 800,000 years ago. Its bed, gentle folds of loose loam, was subjected to the influence of wind and rain. As a result, deep, broad combs were formed. Areas of the former seabed, consisting of more durable shell limestone are preserved in the form of low plateaus whose edges

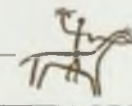
have constantly been eroded. Boulders and stones rolling down the slopes eventually created the fantastic landscape which Gobustan researcher Iskhag Jafarzade described as a "sea of stones".

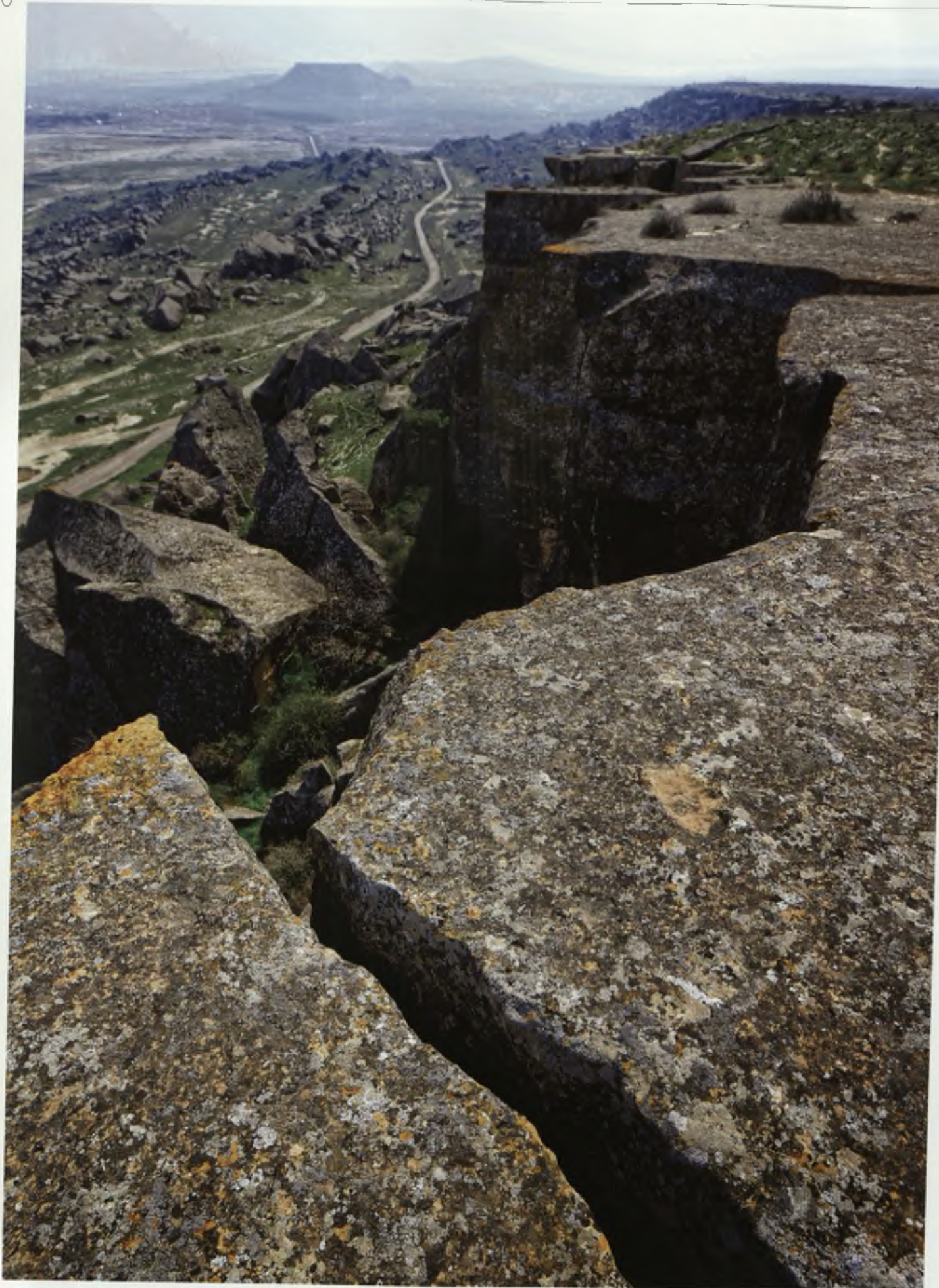
Gobustan's rocks provided trees, shrubs and grasses with excellent protection against heat and wind. In the search for vegetation, predators and herbivores, including species now extinct, found shelter here. There were also smaller animals

nearby: rodents, birds, snakes. Of course, ancient hunters appreciated the benefits of this huge natural 'apartment block'.

Scientists who have studied the region believe that when man appeared on the Absheron Peninsula there was probably a tropical climate there, with high average temperatures and abundant precipitation in the rainy season. The landscape was close to savanna, which is widely present in South America and Africa these days. In contrast to the steppes, savannas are productive not only of grass, mostly perennial grasses, but also of shrubs and trees, which sometimes form forests. Later, as precipitation increased, pomegranate and pistachio groves, figs and other fruit-bearing trees appeared on the peninsula.

Abşeron yarımadasının iqlimini uzaq tarixi perspektivdə nəzərdən keçirərkən onun, təbii ki, Yer in iqlimindən birbaşa asılı olduğunu və, deməli, eyni dəyişikliklərə məruz qaldığını yadda saxlamaq lazımdır. Belə ki, təqribən 100 min il əvvəl başlayan, 18 min ildən sonra maksimuma çatan və 8 min ildən sonra sona çatan Vürm buzlaşma dövründə buz qurunun üçdəbir hissəsini örtmüşdür. Avropada buzlaq Britaniya adalarının xeyli hissəsini, Almaniyanın şimalını və Polşanı bürümüşdür. Lakin sonradan buzlaqların geri çəkilməsi ilə iqlim istiləşdi. Bizdən 10 min il aralı olan dövrdə orta aylıq temperatur yüksəldi. VI minillikdə iqlim xüsusilə əhəmiyyətli idi. Dağlardan çaylar axır, bulaqlar qaynayır. E.ə. III-II minilliklərdə temperatur maksimum həddə çatdı, daha sonra isə indiki normaya yaxınlaşmağa başladı. Bizə daha yaxın zamanda da iqlim dəyişiklikləri baş vermişdir. Belə ki, XIV-XIX əsrlərdə Yer kürəsində hökm sürən global nisbi soyuma dövrü Kiçik buzlaq dövrü adlanır. Bu dövr son iki min il ərzində orta aylıq temperaturlara görə ən soyuq dövr olub. Kiçik buzlaq dövrü nisbətən isti və yumşaq havası, mülayim qışı və güclü quraqlıqların olmaması ilə səciyyələnən kiçik iqlim optimumundan (təqribən X-XII əsrlər) sonra başlayıb.

Hələ ki, biz Abşeronda 30-20 min il əvvəl mövcud olmuş iqlimi kifayət qədər dəqiq təsvir etmək iqtidarında deyilik, lakin savanna şəraiti ilə analogiya aparmaqla ən isti ayın temperaturunun +30 dərəcədən artıq, ən soyuq ayın temperaturunun isə +18 dərəcədən aşağı olmadığını təxmin edə bilərik. İllik yağıntının miqdarı təqribən 2000-2500 mm. olmuşdur. Region ekvator dan uzaq olduğu üçün yağışlı mövsümlər zaman etibarilə bir-birinə yaxın olmuş və onların ümumi müddəti 8-9 ay təşkil etmişdir. Bu cür şəraitdə dırnaqlılar xeyli yem əldə edərək yarıtcıları və, əlbəttə, ilk ovçuları cəlb edirdi. Ovun nəticəsi qəbilə üçün ölüm-dirim məsələsi idi.

1938-ci ildə azərbaycanlı alimlərin kəşfi nəticəsində paleontoloqları uzun müddət narahat edən, Abşeron yarımadasının 130-70 min il əvvəlki flora və faunası ilə bağlı suallara cavab tapıldı. Binəqədi qəsəbəsi yaxınlığında neft hopmuş gilltorpaq qatlarından söyüdyarpaq armud ağacı, çoxmeyvəli ardıc, nar, yulğun və qamışın qalıqları aşkar edilmişdir. Elə oradaca pleystosen dövründə, yəni insanın bu regionda məskunlaşması ərəfəsində burada yaşayan 41 heyvan növünün, o cümlədən, kərgədan, vəhşi at, qədim öküz, maral, sayqak, qonur ayı, mağara gərəşəni, mağara şiri və gepardı, oxlu kirpi, həmçinin 110 növ quşun çoxsaylı sümükləri aşkar edilmişdir.

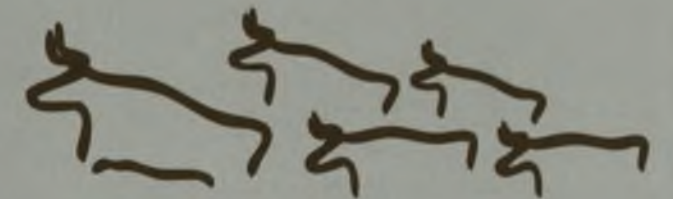
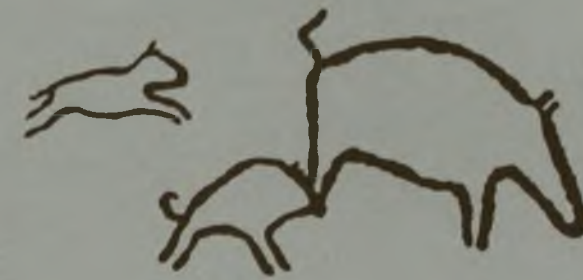
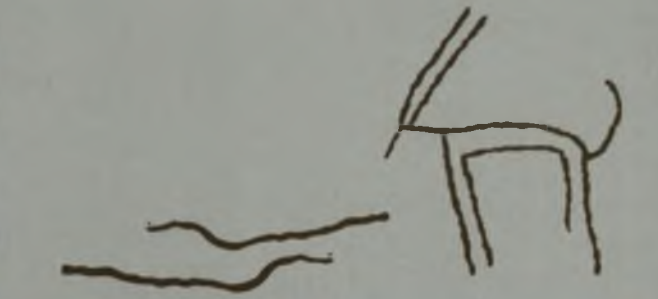

When examining the climate of the Absheron Peninsula from a historical distance, we must remember that it was certainly dependent on the Earth's climate and, therefore, was subject to the same changes. Thus, during Wurm Glaciation, which began about 100,000 years ago, peaked 18,000 years and began to decline 8,000 years later, ice covered a third of the land. In Europe, ice covered much of the British Isles, northern Germany and Poland. But then the glaciers retreated and the climate warmed. Around 10,000 years ago, the average annual temperature was even higher. In the 6th millennium, the climate was especially humid, as rivers and streams flowed down mountains. By the 3rd-2nd millennia BC, the temperature reached a peak and then began to fall to current levels. Climate change was also observed in the more recent past. For example, the period of relative global cooling, which occurred on Earth during the 14-19th centuries, is often described as the Small Ice Age. It was the coolest period for annual average temperatures in the last two millennia. The Small Ice Age was preceded by a small climatic optimum (from the 10-12th centuries) – a period of relatively warm and calm weather, mild winters and no severe droughts.

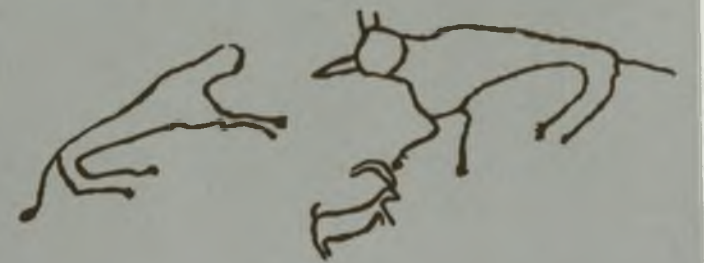
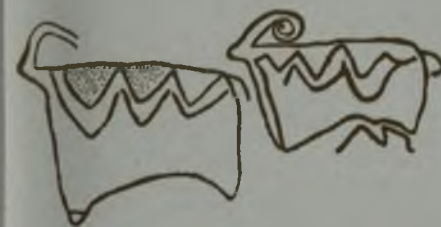
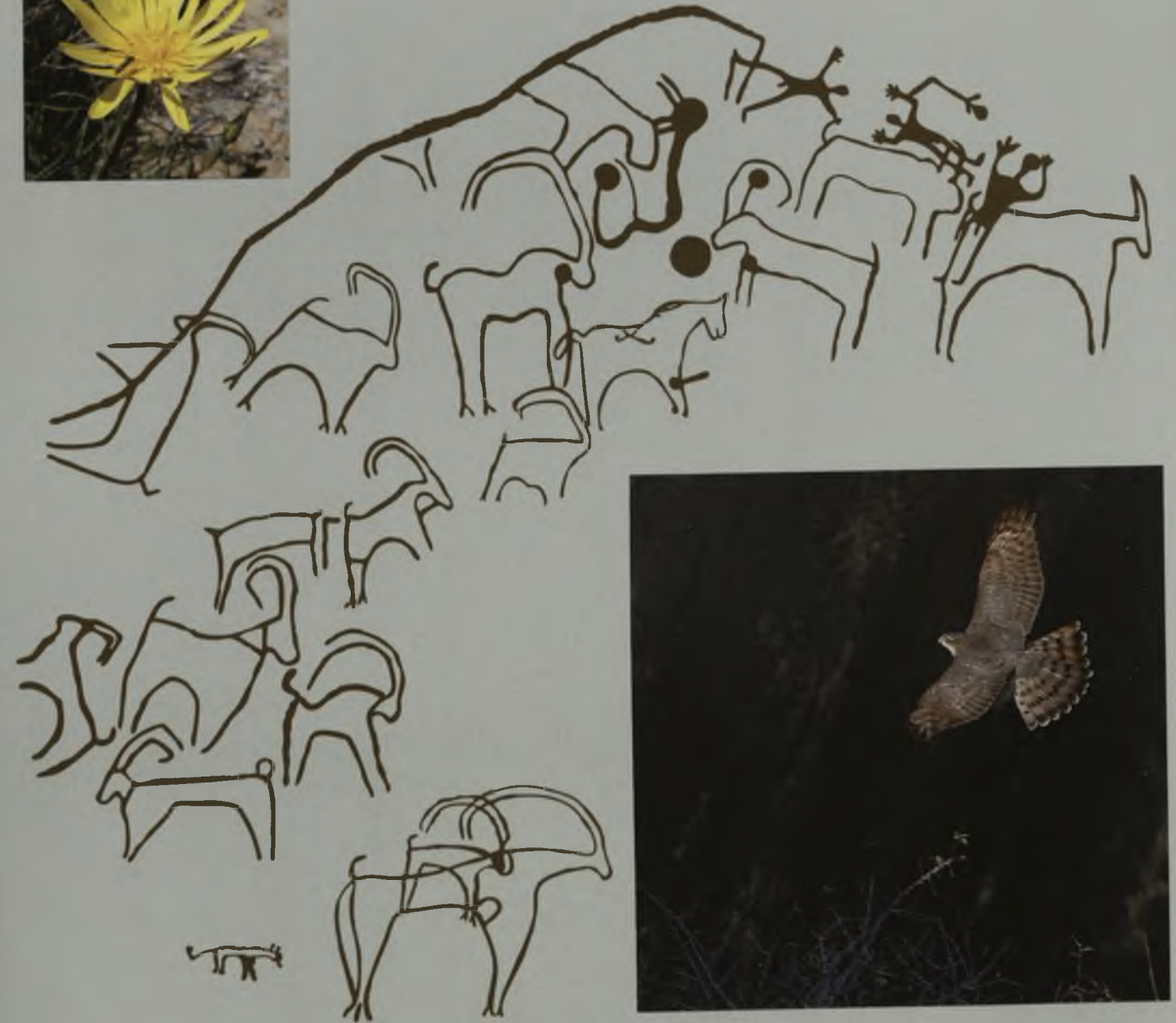
So far we have not been able to accurately describe the Absheron climate of 30-20 thousand years ago, but by analogy with savannah conditions it may be assumed that temperatures ranged from above 30 degrees to a minimum of 18. There was precipitation between 2,000 to 2,500 mm per year. The distance from the equator meant that rainy seasons were close together and lasted eight to 10 months. These conditions provided plenty of food for hoofed animals. They, in turn, attracted predators and hunters, for whom the abundance of wild game was a matter of survival.

Questions about the flora and fauna of the Absheron Peninsula 130-70 thousand years ago, that had long troubled palaeontologists, were finally answered in 1938, thanks to a discovery by Azerbaijani scientists. Remains of pear wood, juniper, pomegranate, tamarisk and reed were extracted from layers of oil-soaked loam near the settlement of Binagadi. Also discovered were the bones of 41 species of animals from the Pleistocene epoch, i.e. before human habitation, including the rhinoceros, wild horse, primitive ox, deer, saiga antelope, brown bear, cave hyena, cave lion, cheetah and porcupine, as well as the bones of 110 species of birds.

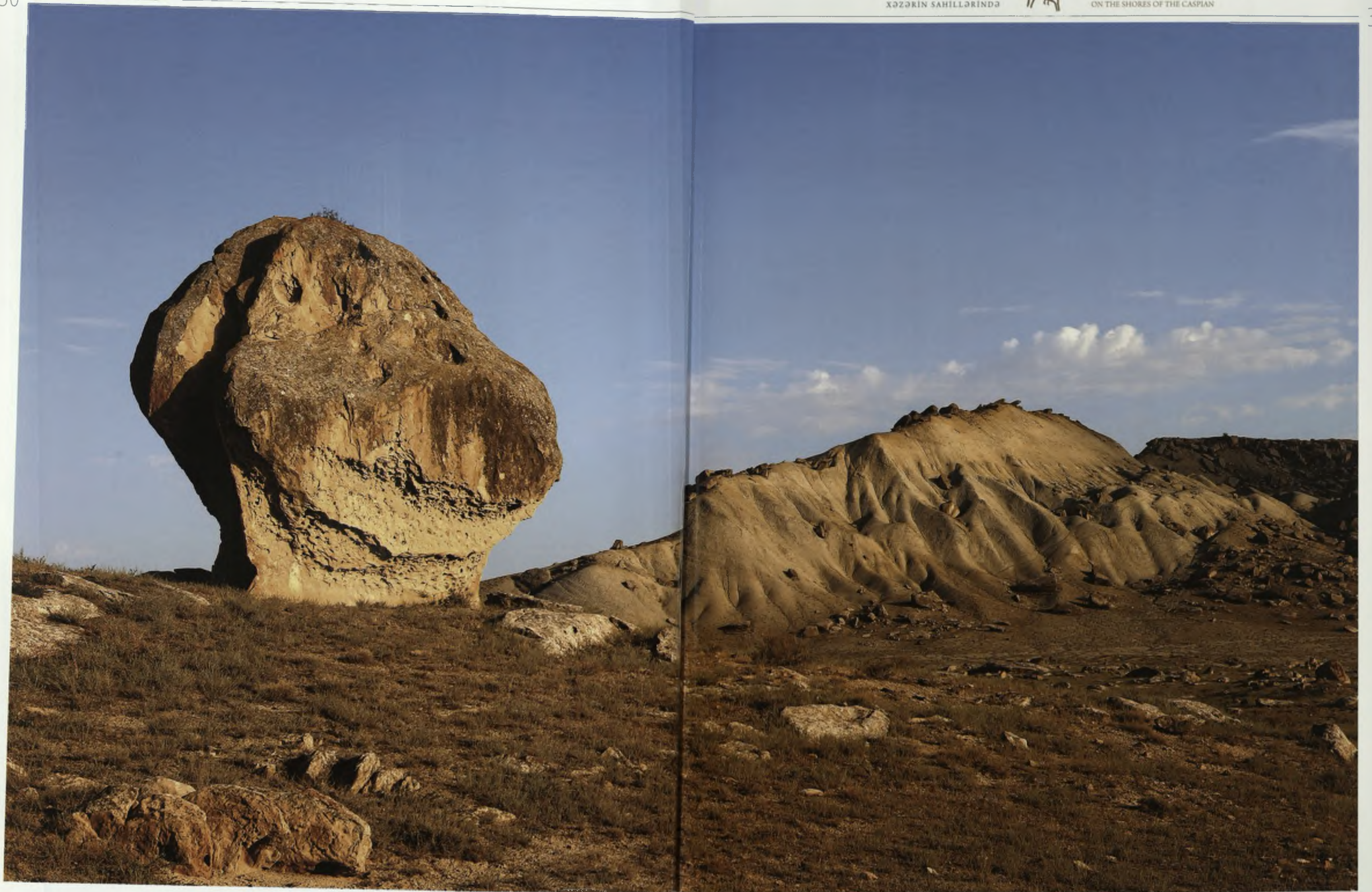
What the animal world looked like after the appearance of man on the Absheron Peninsula can be accurately established by the petroglyphs drawn on its rocks. Scientists have identified the images of 22 species of animals, fish, reptiles and birds. These include bezoar goats, bulls, horses, kulans, deer, gazelles, wild boars, sheep, tours (a kind of ox, now extinct) etc. Predators were also plentiful: lions, leopards, tigers, cheetahs, foxes, wolves, bears, hyenas, martens, dogs and cats. Of small animals, ancient artists depicted only the hare, and of birds the goose and falcon or hawk. It is impossible to identify the snakes, but these are most likely to be vipers and yellow-bellied whip snakes. The images of fish resemble the sturgeon. Of course, there were many more animals and people mostly depicted the species that were of practical interest to them.

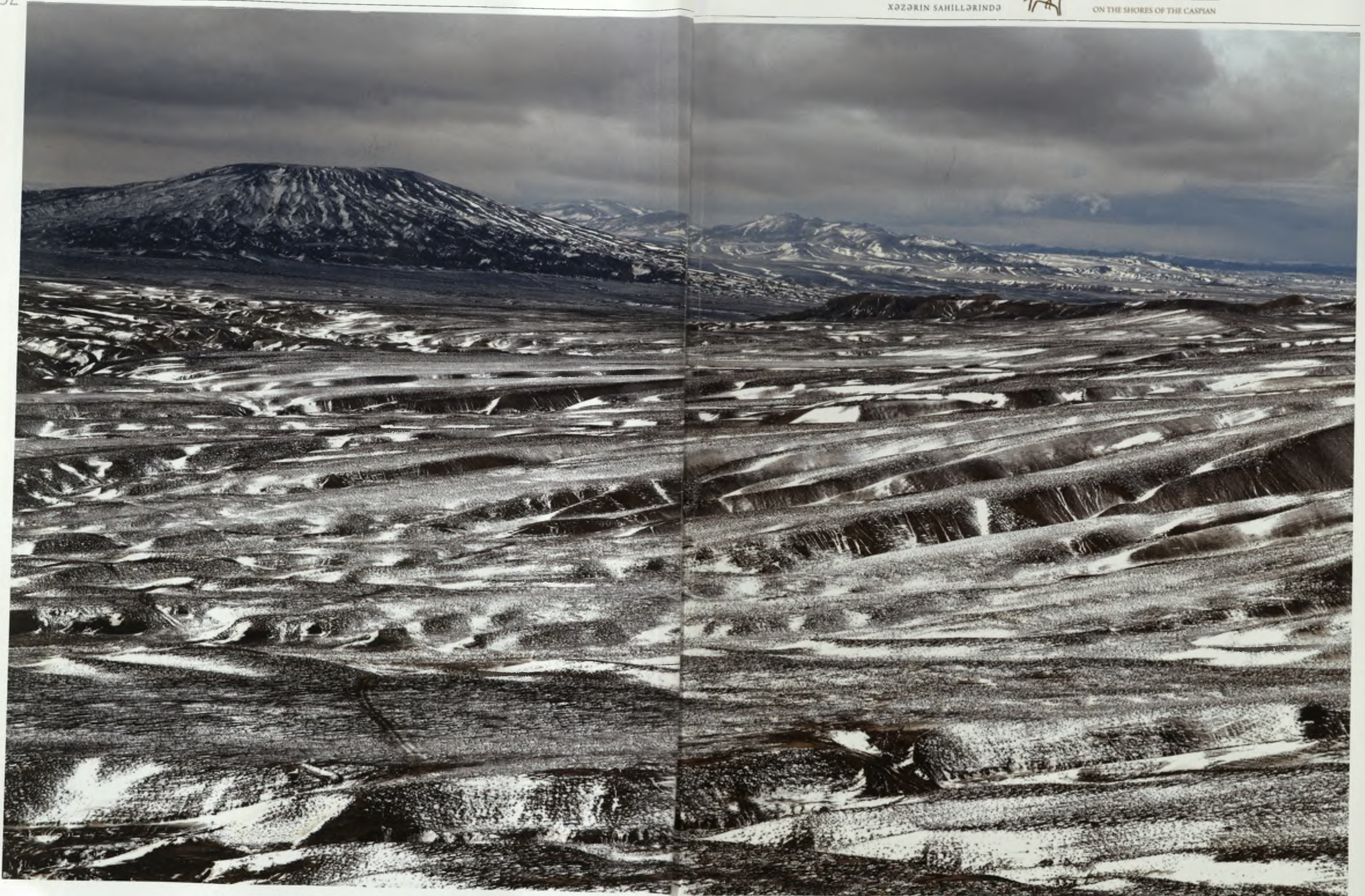
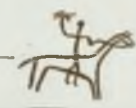

Abşeron qayalarını örtən petroqliflər yarımadada insan məskən saldıqdan sonra bu diyarın heyvanat aləminin mənzərəsini kifayət qədər dəqiq müəyyən etməyə imkan verir. Alimlər burada heyvanların, həmçinin balıq, quş və sürünənlərin 22 növünü müəyyən etmişlər. Onların arasında bezoar keçisi, öküz, at, kulan, maral, ceyran, qaban, qoyun, dağkeçisi var. Şir, bars, pələng, gepard, tülkü, canavar, ayı, gərəşən, dələ, it və pişik kimi yırtıcılar da çoxluq təşkil edir. Qədim rəssamlar xırda heyvanlardan yalnız dovşanın, quşlardan isə ördək, şahin yaxud qırğının təsvirlərini çəkmişlər. İlan təsvirlərini eyniləşdirmək mümkün deyil, lakin bunlar gürzə və sarıqarın təlxəni xatırladır. Balıq təsvirində isə ağbalığı tanımaq mümkündür. Heyvanların sayı, şübhəsiz, xeyli çox idi, lakin insanlar özləri üçün praktik maraq kəsb edən heyvan növlərini təsvir etməyə üstünlük verirdilər.

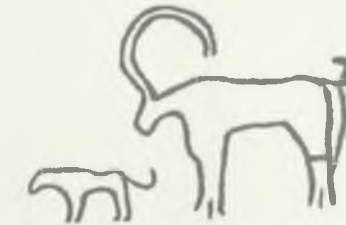
Qobustan çox gözəldir. Lakin qayalar və səhradan ibarət olan bu sərt gözəllik sanki zamanın içində donub qalıb. Bəzən bu torpağın yalnız ilk baharda canlanması ilə bağlı yanlış təəssürat yaranır. Bu zaman torpaq acımtıl-şirin ətri bütün digər qoxulardan güclü olan gülmüşü yovşan kolları və qütb tundrasında olduğu kimi, xırda əl, göy, ağ və sarı güllərlə örtülür. Qara məxməri özəklili qırmızı rəngli lalələr xüsusilə gözəldir. Qobustanda onların sayı minlərlədir. Onlar gül açdığı zaman bu torpağın siması dəyişir, sanki tarixinin başladığı əvvəlki dövrlərə qayıdır.

Abşeron yarımadasında və konkret olaraq Qobustanın məhdud ərazisində insanın fasiləsiz yaşadığını iddia etmək mümkündürmü? Ən azı son 20-30 minillik üçün xeyr. Alimlər əmindir ki, insan həyatı axınının kütləsi, məqamı, həcmi, sürət və istiqaməti ətraf mühitin dəyişməsi ilə daima dəyişikliyə məruz qalır. Bu yerlərin iqlimi dəfələrlə dəyişmişdir. Xəzər sularının təsiri nəticəsində sahilin şəkli, flora və faunanın tərkibi, nəhayət, Abşeronu bitişik ərazilərdəki iqtisadi və siyasi şərait dəyişmişdir. Bütün bu çoxsaylı amillər nəticəsində yarımadadakı təsərrüfat fəaliyyətində qabarma və çəkilmələr baş verə bilərdi. Başqa sözlə, Yer kürəsinin hər tərəfində olduğu kimi, burada da həyatın gedişi gah zəifləyir, gah da sürətlənirdi.

Gobustan is beautiful! But this beauty is rather harsh. It has been shaped by rocks and the desert, and seems to be frozen. Sometimes there is a false impression that this land comes to life only in early spring. Then it is covered with bushes of silvery wormwood, whose bitter-sweet flavour overshadows all other scents, and tiny flowers – crimson, blue, white, yellow – just like the polar tundra. Poppies are particularly good – red with a black velvet heart. There is a myriad in Gobustan. When they bloom, the appearance of the land changes beyond recognition, as if returning it to its youth, with its story just beginning.

Is it possible to talk about a continuous human presence on the Absheron Peninsula and specifically on the limited territory of Gobustan? This is unlikely to have been the case over the last 20-30 millennia. Historians are convinced that the mass, time, volume, speed and direction of the flow of human life are changed by transformations in the external environment. The climate of these places has changed repeatedly. The influence of the Caspian's waters have always affected the shape of its coasts, the composition of flora and fauna and the economic and political landscape of the territories adjoining Absheron. These numerous factors have engendered many ebbs and flows in the economic activity there. In other words, as elsewhere in the world, life here has at times slowed and at others picked up speed again.

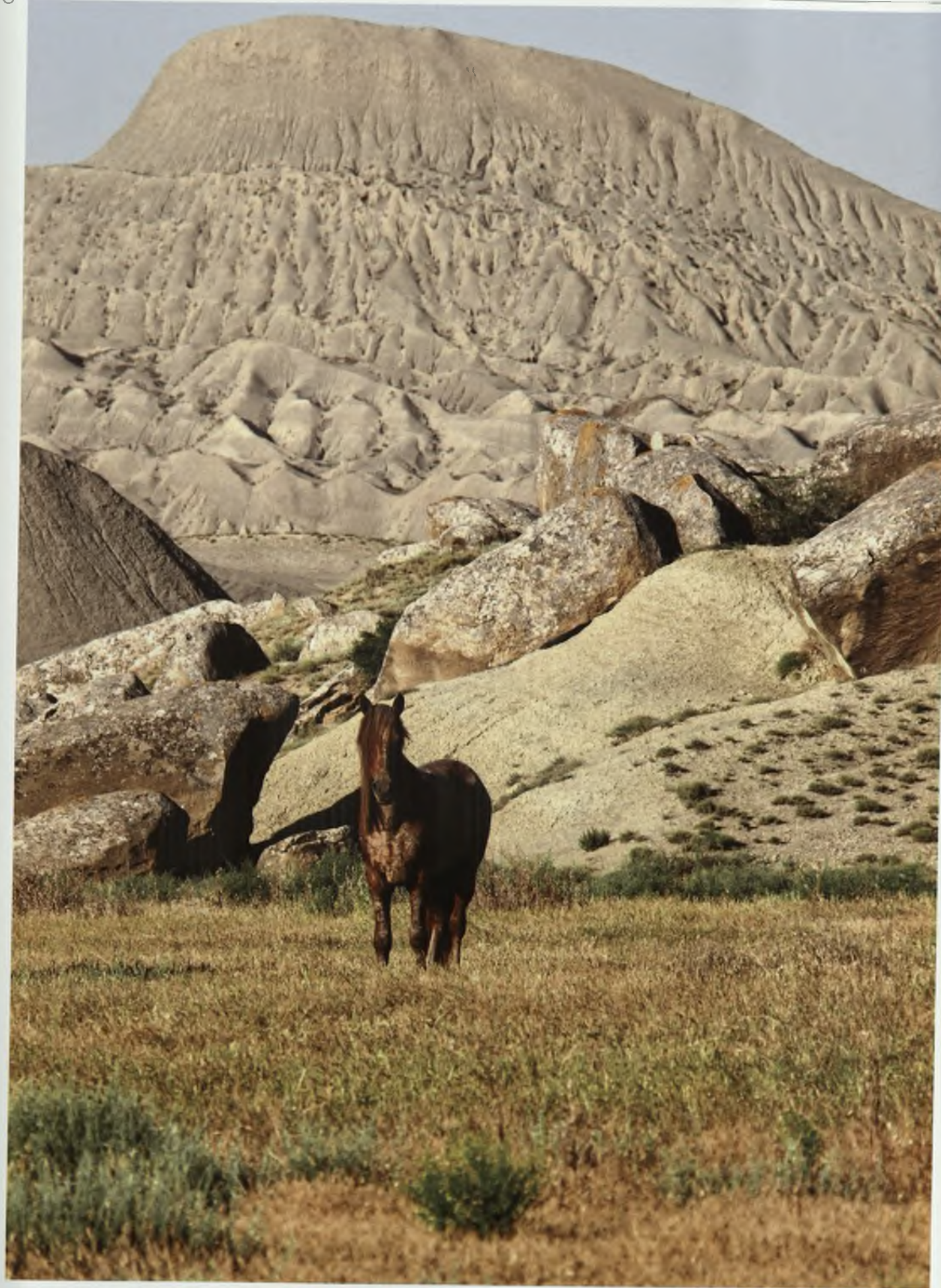
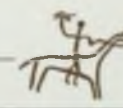

İLK İNSANLAR

EARLY PEOPLE

Ümumi elmi məlumatlara əsasən, ağıllı insan, Homo sapiens, təqribən 200 min il əvvəl meydana gəlib. Doğrudur, hazırda bəzi tədqiqatçılar bu hadisənin xeyli əvvəl, e.ə. 500 000-ci ildə baş verdiyini göstərirlər. Hesab olunur ki, 70 min il əvvəl onu neoantrop – fiziki quruluşuna görə müasirlərimizdən fərqlənməyən “yeni insan” əvəz edib. Onun üçün hündür qübbəli iri beyin kəlləsi, şaquli alın, yaxşı inkişaf etmiş çənə çıxıntısı və gözyuvası üstü yastıqların olmaması səciyyəvi idi. Ən əsası isə aydın nitqə və abstrakt düşünmə qabiliyyətinə malik idi.

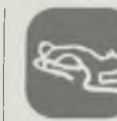
According to generally accepted scientific data, Homo sapiens appeared about 200,000 years ago. However, some researchers believe that this happened at a much earlier stage in the Earth's history and refer to a time approximately 500 millennia BC. 70,000 years ago, they were replaced by 'new men' who, in terms of their physical appearance, were no different from our contemporaries. They had a large skull with a high dome, a vertical forehead, no supraorbital torus and a protruding chin. And most importantly, they were able to articulate their thoughts and think abstractly.

Faktlar sübut edir ki, tarixi Azərbaycan ərazisi insanın erkən məskunlaşma ərazilərindən biridir. Bundan əlavə, mütəxəssislərin fikrincə, Qafqaz bərzəxi başəriyyətin ilk yaşayış məskənlərindən biri olub. Qobustandakı erkən qəbirlərin əksəriyyətinin maksimum e.ə. XVIII minilliyə aid olduğunu nəzərə alsaq, yeni ov məkanlarının axtarışında olan insanların buraya digər yerlərdən gəldiklərini ehtimal etmək mümkündür. Eyni zamanda bu məskunlaşmanın kütləvi olduğunu söyləmək çətinidir. Həmin dövrdə insanların sayı xəstəliklər, aclıq və yırtıcı heyvanların hücumları səbəbindən olduqca az idi. Və çox güman ki, Qobustanda birinci olaraq ovçu dəstələri məskunlaşmışlar. Onlar burada otlayan heyvan sürüləri, meyvə və yeyilə bilən bitkilər şəklində bol qida ilə yanaşı, yırtıcılardan və əlverişsiz havadan sığınacaq da aşkar etmişlər.

Qobustanın məskunlaşdırılmasından öncəki dövr tarixdə ən maraqlı mərhələlərdən biridir, çünki məhz bu dövrdə insan maddi mədəniyyətin formalaşmasında böyük nəticələr əldə etmişdir. Alimlər Fransanın qərbindəki Le-Mustye mağarasının adı ilə bu mərhələni "Mustye dövrü" adlandırırlar. Artıq insanların sərəncamında təqribən 100 növ məmulatdan ibarət olduqca müxtəlif daş inventar var idi. Əmək alətlərinin hazırlanmasında sümükdən də istifadə edilirdi. İnsanın arsenalı burğu, kəsici, ərsin, bıçaq, nizə ucluğu kimi istifadə olunan müxtəlif tiyələrlə zənginləşirdi. Belə silahlarla yırtıcılara müqavimət göstərmək və iri otlayan heyvanları ovlamaq mümkün idi. Cənub rayonlarında, o cümlədən Qafqazda, balıqçılıq inkişaf edirdi. Və, təbii ki, əvvəlki kimi, meyvə və bitki kökləri toplanılırdı. Mustyelilər köçəri ovçu deyildi, onlar oturaq həyat sürür, mağaralarda və qayaaltı sığınacaqlarda məskən salırdılar. Əlverişsiz hava şəraitindən qorunmaq üçün talvarı budaqlardan ibarət olan, heyvan dərisi yaxud otla örtülmüş tikililərdən istifadə edirdilər. Başqa sözlə, minilliklər öncə Qobustana gələn insanlar çox şeyi bacarır, düşmənlərə və yırtıcılara əməlli-başlı müqavimət göstərirdilər.

Böyük ehtimal dərəcəsi ilə iddia etmək olar ki, Qobustanın ilk sakinlərinin birlikləri üçün ana tərəfdən qan qohumluğuna, istehsal vasitələri üzərində qəbilə mülkiyyətinə, kollektiv istehsalat və istehlakə, qəbilə adətlərinə və dini inanclara əsaslanan icma-qəbilə quruluşu səciyyəvi idi. Qəbilənin həyatında aparıcı rolu ailə ocağının mühafizələri, uşaqların tərbiyəçiləri və əsas qida tədarükçüləri olan qadınlar oynayırdı, çünki həmin dövrdə yalnız toplama fəaliyyəti nəticəsində gündəlik qidani əldə etmək mümkün idi. Bundan əlavə, sağlam və nəsil vermə qabiliyyətinə malik qadının dünyaya gətirdiyi çoxlu sayda övlad, qayğıların artması ilə yanaşı, qəbilənin böyük ehtiyac duyduğu yeni işçi qüvvəsi demək idi.

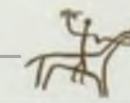

Facts show that Azerbaijan was a site of early human settlement. Moreover, historians believe that the Caucasian isthmus was part of mankind's ancestral home. And since most of the early burials in Gobustan date back only to the 18th millennium BC, it can be assumed that people came here from other places in search of new hunting grounds. The settlement, however, is unlikely to have been massive. Human tribes were not very large in those days, because they constantly succumbed to disease, starvation and predatory animals. It is most probable that hunting groups were the first to appear in Gobustan. They discovered there not only a plentiful supply of food in the form of herds of herbivorous animals, fruit and edible plants, but also a shelter from predators and inclement weather.

The period preceding settlement of the Absheron Peninsula is one of the most interesting in history, because it was then that man made tremendous progress in the creation of material culture. Scientists describe it as the Mousterian Era after the cave at Le Moustier in west France. At this point people already had diverse stone tools, with approximately 100 types of products at their disposal. Bones were also used as tools. People soon mastered drills, choppers, scrapers, knives and a variety of spikes which served as spearheads. With such weapons it was possible to resist predators and prey on large herbivores. Fishing developed in southern regions, including the Caucasus. Gathering fruits and roots was still very popular. Mousterians were not nomadic hunters and led sedentary lives, inhabiting caves and rock shelters. For shelter from the elements, they used various structures with frames made of branches and covered with animal hide or grass. In other words, the people who came to Gobustan many years ago were proficient and were well able to resist enemies and predators.

It is highly likely that the first settlers of Gobustan had a communal-clan system based on maternal blood ties, tribal ownership of the means of production, collective production and consumption, tribal customs and religious cults. The leading roles in tribal life were played by women, who were homemakers, child carers and the main suppliers of food, because only gathering guaranteed daily supplies of food in those days. In addition, the large number of children a healthy and prolific woman could bear meant not only additional responsibility, but also more desperately needed working hands.

The matriarchal period recorded in Gobustan rock art lasted for several millennia. But gradually, under the influence of new remote-action weapons such as spears, darts, harpoons and, of course, bows and arrows, which helped to increase the hunted catch, as well as the appearance of activities like ranching and farming, the role of the main

Qobustanın qayaüstü rəsmlərində təsbit edilmiş matriarxat dövrü bir neçə minillik boyu davam etmişdir. Lakin məsafədən istifadə olunan və ovun həcmi artırmağa imkan verən yeni silah növlərinin – nizə, mizraq, harpun, yay və oxun hazırlanması, həmçinin maldarlıq və əkinçilik kimi məşğuliyyətlərin meydana gəlməsi nəticəsində ailə başçısı vəzifəsi tədricən kişilərə keçməyə başladı. Onlar əksər hallarda qəbiləyə də başçılıq edirdilər. Bununla belə, uzun müddət Qobustanın öyrənilməsi ilə məşğul olan aparıcı alim Firuzə Muradova müəyyən etmişdir ki, burada ox və yay artıq yuxarı paleolit dövründə, yəni digər yerlərlə müqayisədə daha əvvəl mövcud olub. Burada balıqçılıq da digər yerlərə nisbətən xeyli əvvəl meydana gəlib. Azərbaycanın müasir ərazisində nisbətən qısamüddətli, lakin həyatda baş verən dəyişikliklər baxımından olduqca inqilabi olan mezolit dövrü başlayırdı.

E.ə. təqribən XII–VIII minillikləri əhatə edən mezolit dövrü insan və cəmiyyət tarixində dönüş mərhələsi hesab olunur. Amerikalı arxeoloq Robert Breydvud bu dövrü "ilkın kultivasiya erası" adlandırır. Bu dövrdə insan ov, balıqçılıq və toplama nəticəsində qida əldə etməklə yanaşı, maldarlıq və əkinçiliklə daha fəal məşğul olmaqla qida istehsalına başlayır. Məhiyyət etibarilə bu, sivilizasiya quruculuğunda bəşəriyyətin gələcək inkişafını müəyyən edən inqilabi addım idi. Avstraliyalı tarixçi Vir Qordon Çayldın qeyd etdiyi kimi, bu, "bəşər iqtisadiyyatını transformasiya edən, insana öz qida ehtiyatına nəzarət etmək imkanı verən ilk inqilab idi".

İnsanın yeni məşğuliyyətlərinin – maldarlıq və əkinçiliyin meydana gəlməsini dəyərləndirən əksər alimlər bitkilərlə müqayisədə heyvanların əhliləşdirilməsinin daha yüksək sənət olduğunu vurğulayırlar, çünki bu, idrak və iradənin daha az itaətkar material üzərində qələbəsidir. Arnold C. Toynbi yazırdı: "Çöl cəmiyyəti yalnız çobanlar və sürülər demək deyil. Ev heyvanları arasında elələri də var ki, onların funksiyaları cütdırnaqlıların köçürüləri qida və geyimlə təmin etmək funksiyasından əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Bu heyvanlar – it, dəvə və at köçəriyə sağ qalmaqla kömək edir və sürülər qədər zəruridir... Burada insan öz zəkəsindən bacarıqla istifadə etmişdir. Qoyunun yaxud inəyin insana xidmət etməsi üçün onları sadəcə olaraq əhliləşdirmək lazımdır, lakin bəzən bunu də etmək kifayət qədər çətinidir. Daha mürəkkəb funksiyalar yerinə yetirən it, dəvə və atın əhliləşdirilməsi ilə yanaşı, təlimi də zəruridir. Onları insanın köməkçilərinə çevirmək lazımdır. Bu, əla nailiyyətdir..."

İnsanın qida əldə etməsinə və bununla da əsrlər boyu bəşəriyyətin başı üzərində "Domokl qılıncı" kimi asılıb qalmış sağ qalma probleminin əsasən aradan qalxmasına səbəb olan əkinçilik və maldarlığın rüşeymlərinin meydana gəlməsi ilə artıq insan ictimai münasibətlərin inkişafı üçün vaxt və imkan qazanmış oldu. Davranışın norma və qaydaları formalaşır, ilk dini inancların və ənənələrin bir hissəsinə çevrilən qadağa və əmrilər müəyyən edilir. Tabu sistemi meydana gəlir. Eyni zamanda dünya haqqında biliklər toplanır, qorunur və nəsildən-nəslə ötürülür. Tarixçilər yara və zədələrin müalicəsi, hətta ilk cərrahi əməliyyatların aparılması kimi bacarıqların bu dövrdə meydana gəldiyini qeyd edirlər.

breadwinner gradually passed to men who then often led the family and clan. Moreover, as established by Firuzə Muradova Ph.D History, a researcher into Gobustan for many years, bows and arrows appeared there as early as the Upper Palaeolithic age, i.e. much earlier than elsewhere. Fishing also appeared there much earlier than in other regions. The Mesolithic era was underway. It was relatively short but still quite revolutionary on the territory of present-day Azerbaijan for the changes it brought about.

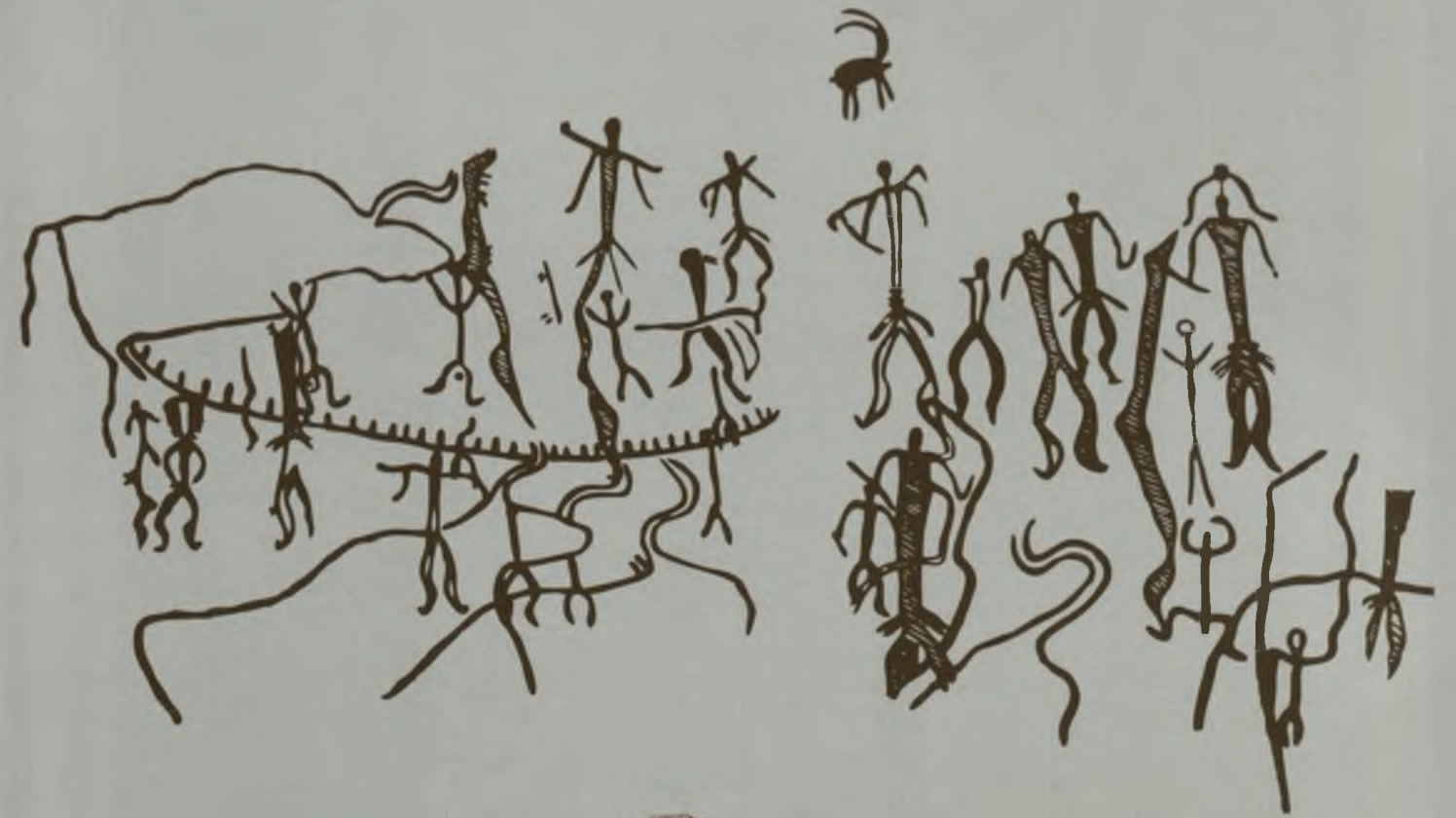
The Mesolithic era, which lasted approximately from the 12th to the 8th millennia BC, is considered a turning point in the history of man and society. American archaeologist Robert Braidwood describes this time as the "era of early cultivation", when people not only produced food by hunting, fishing and gathering, but also by actively engaging in cattle breeding and agriculture. In essence, it was a revolutionary step in building a civilization that determined the whole future development of mankind. It was "the first revolution which transformed human economy and gave man control over his own supply of food," wrote Australian historian Vere Gordon Childe.

When assessing the appearance of new occupations such as animal husbandry and agriculture, many historians underline that the domestication of animals is a more advanced occupation than the domestication of plants because it represents a victory of reason over less obedient material. Arnold J. Toynbee wrote: "A steppe society is not just about shepherds and flocks. Among domestic animals, there are those whose functions are quite different from those of hoofed animals – to feed and clothe the nomads. These animals – dogs, camels, horses – help nomads survive and are needed in no less measure than herds ... This is where people showed miraculous ingenuity. For sheep or cows to serve man, they simply need to be tamed, although this is also quite difficult sometimes. Dogs, camels and horses, whose functions are much more complex, require not only

taming, but also teaching. It is necessary to turn them into helpers. This is a remarkable achievement...".

Following the appearance of the rudiments of agriculture and cattle breeding, occupations that guaranteed humans food and thus largely eliminated the problem of survival which had hung over humanity like the sword of Damocles for centuries, people finally gained the time and facilities for the development of public relations. Norms and rules of conduct, prohibitions and regulations were established, gradually becoming part of the tradition and the first primitive religions. A system of taboos was introduced. At the same time, there was an accumulation of knowledge about the surrounding world which was carefully preserved and passed on from one generation to another. Historians believe that this is when skills such as the treatment of wounds and injuries and even the first surgical operations appeared. Thus, the skulls of ancients who underwent trepanation have been discovered in Gobustan.

Yuxarı paleolit dövründə incəsənət meydana gəlir, mezolit dövründə isə inkişaf edir. Onun formaları müxtəlif olmasa da, artıq əsasən mərasim xarakteri daşıyan musiqi və rəqslər var. Lakin qayaüstü rəsmlərdə xüsusilə ciddi dəyişikliklər müşahidə olunur və Qobustan petroqliflərinin bütün tədqiqatçıları bunu təsdiq edir. Təsvirlər çoxfıqurlu şəkil alır, onların mərkəzində insanlar, həmqəbilələr dayanır. Rəssamların diqqəti qrup səhnələrində – ov, döyüşmə, balıq ovu, rəqslərdə cəmləşir. Onlar artıq nəinki hadisəni, həmçinin həmin dövrün əsas duyğusunu çatdırmağa çalışır: vəziyyət dəyişir, insan artıq təbiətdən asılı olan varlıq, yırtıcı heyvanların yüngül şikarı deyil. O, artıq onu əhatə edən dünyanın ağçasına çevrilmək iddiasındadır.

Daş dövrünün son mərhələsi neolit dövrüdür. Onun Azərbaycan ərazisində başlanması adətən e.ə. VII minilliyə aid edilir (Qobustanda yalnız bu tarixi dövrün başlanğıcını izləmək mümkündür). Təsərrüfat fəaliyyətində maldarlıq və əkinçilik aparıcı yer tutur, oturaq həyat tərzii isə əsas yer tutmağa başlayır. Zənn etmək olar ki, bu dövrdə insanlar bir neçə minillik ərzində onlar üçün etibarlı sığınacaq olmuş Qobustan qayalarını tərk edərək Abşeron yarımadasının müxtəlif hissələrində məskunlaşmağa başlayır. Yaxud da tədqiqatçı Firuzə Muradovanın hesab etdiyi kimi, qışı mülayim olan Qobustan qəbilənin qış dayanacağı kimi istifadə olunmağa başlayır.

Qobustan kimi erkən yaşayış məskənlərindən miqrasiyanın sürətlənməsində çay və dəniz naviqasiyasının inkişafı da, şübhəsiz, mühüm rol oynamışdır. Üzərinə dəri çəkilmiş çubuqlardan ibarət karkas şəkildə olan primitiv qayıqlardan insanlar ağac və Tur Heyerdal da daxil olmaqla bəzi tədqiqatçıların ehtimal etdiyi kimi, qamış və qatlanan qayıqların hazırlanmasına keçirdilər. Yükgötürmə qabiliyyəti xeyli yüksək olan bu qayıqlara bir neçə insan yerləşirdi. Tədqiqatçılar müəyyən etmişlər ki, bəzi qayıqlar olduqca böyük ölçüləri ilə fərqlənirdi. Onların ekipajı həətə qırx nəfərə qədər çata bilərdi.

Silahlar da təkmilləşirdi. Bu, ilk növbədə, içlikli silahlara – Qobustanda bol olan bitum vasitəsilə ağac yaxud sümük tiyəyə bərkidilən çaxmaqdaşı qəlpələrinə, yəni mikrolitlərə aid idi. Belə balta, niza və oxlardan istifadə xeyli rahat idi, üstəlik onlar daha öldürücü olurdu. Möhkəmləndirilən yay nişanı daha dəqiq vururdu. Artıq iti ucluqlu balanslaşdırılmış oxları daha uzaq məsafələrə atmaq mümkün idi, lakin bu məsafə çətin ki, 25 metrədən artıq olardı. Əvvəllər daş yaxud niza atmaqla ovlanması mümkün olmayan əksər heyvanlar və quşlar ov obyektinə çevrildi. Kollektiv şəkildə, qovma üsulu ilə aparılan ov tədricən fərdi səciyyə kəsb edirdi.

Arts appeared in the Upper Paleolithic age and its development continued in the Mesolithic era. Its forms were not as yet diverse, but there was already music and dancing, mostly ritual in nature. The most significant changes can be seen in cave drawings – a fact all researchers into the Gobustan petroglyphs agree on. Images were already multi-

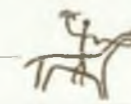
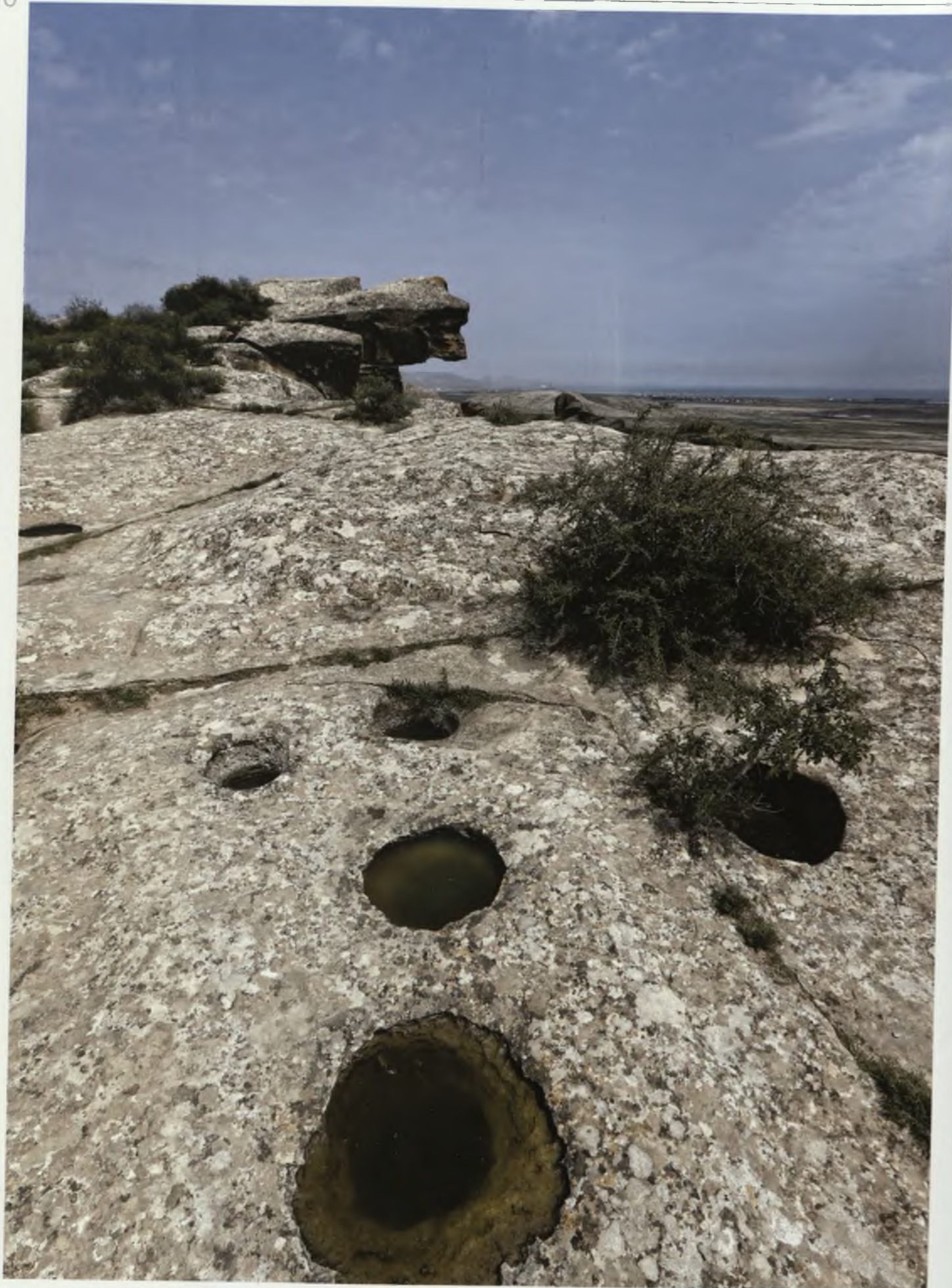
figured, with fellow tribesmen at their heart. Attention was now focused on group scenes: hunting, battles, fishing, dancing. There was already a desire to convey not only an event, but also, most importantly, a sense of the time: the situation has changed, people are no longer children of nature or easy prey to wild beasts. People already pretended to become masters of the world.

The final stage of the Stone Age was the Neolithic era, usually described as starting in the 7th millennium BC on the territory of Azerbaijan. Animal husbandry and farming generally played the leading roles in economic activity, while people mainly had fixed habitats (only the beginning of this period in history can be traced in Gobustan). It must be assumed that in this period people began to leave the rocks of Gobustan, which had served as a safe shelter for a few millennia, and to settle in different parts of the Absheron Peninsula. Or, as Firuzə Muradova says, Gobustan with its mild winters was only used as a winter residence.

There is no doubt that the development of river and sea navigation was significant in encouraging migration from dwelling places like Gobustan. People switched from primitive canoes, frames covered with skins, to the construction of wooden and, according to some researchers including Thor Heyerdahl, reed boats with a much higher capacity, capable of taking on some people and cargo. Researchers have established that

some vessels reached a very respectable size, with a crew of up to 40.

Weapons were improving. This applied firstly to assembled weapons – small pieces of flint, so-called microliths, fixed onto a wooden or bone base with bitumen, have been found in abundance in Gobustan. It was much easier to use these axes, spears and arrows. They were also far more lethal. Bows became more powerful and targeted. People could now shoot balanced arrows fitted with sharp tips over longer distances, although it is unlikely that they could fly further than 25 metres. Many animals and birds that could not be approached to within a stone's throw, were now accessible. Hunting evolved from a collective to a more individual activity.

Həyatın xarakterinə ən ciddi təsir göstərən yeniliklərdən biri ərzağın saxlanması qabiliyyətinin meydana gəlməsi oldu. Bunun üçün çala və ya quyular ("yalaqlar") qazılır, divarlarına gil yaxılır yaxud daşla hörülürdü. Bəzən onları ənəhgdaşında oyuq açmaqla düzəldirdilər, məsələn, Qobustanda olduğu kimi. Qida ehtiyatının olması sabahkı gün barədə daha az narahat olmağa imkan verir, uşaq ölümünün azalmasına səbəb olur və, təbii ki, qəbilə üzvlərinin varlı və kasıb, yəni güclü və zəif təbəqələrə ayrılmasını sürətləndirirdi. Bəzi tarixçilərin fikrinə, məhz bu dövrdə miras və özəl mülkiyyət kimi institutlar yayılmağa başlayır, sinifli cəmiyyətə keçid üçün şərait yaranır.

Yemək bişirmək, mayeni saxlamaq üçün, həmçinin süfrə lazımatı kimi istifadə olunan ilk saxsı məmulatlar meydana gəlir. Ola bilsin, Yaxın Şərqlə analogiya üzrə burada da toxuculuğun rüseymləri mövcud olub, lakin materialın özünün uzunömürlü olmaması səbəbindən bunu dəqiq müəyyən etmək çətindir. Yaşayış evləri tədricən daha rahat olurdu. Artıq onların divarlarını samanla qarışdırılmış gildən hörürdülər. Evlər əvvəlki kimi yalnız dəyirmi deyil, dördbucaqlı idi. Bu isə onların əlavə tikililər hesabına genişləndirilməsinə imkan verirdi. Ov və baliqçılıq saxlanılmaqla əkinçilik və maldarlığa əsaslanan təsərrüfata rəhbərlik qəbilə başçısı yaxud rəislər tərəfindən həyata keçirilirdi.

Dini təsəvvürlər tarixin bu mərhələsində arxeoloji baxımdan yaxşı nəzərə çarpan əcdadların ruhuna və məhsuldarlığa sitayiş üzərində qurulmuşdu. Əcdadlara sitayiş əsasən dəfn zamanı, ölüyə qab-qacaq, zinət əşyaları və əmək alətləri hədiyyə edilərkən təzahür edirdi. Məhsuldarlığa sitayişin rəmzləri kimi adətən qadınların və əsasən əhliləşdirilmiş, təsərrüfatda istifadə edilən heyvanların təsvirləri yer alırdı. Bir çox arxeoloqlar sırf sitayiş xarakterli memarlığın olmamasını əsas gətirərək həmin dövrdə dinin yalnız ailə səviyyəsində mövcud olduğunu iddia edirlər. Onun əsasları ətraf mühitin və təbiət hadisələrinin qavranılma amilinin get-gedə artan əhəmiyyəti nəticəsində formalaşırdı. Paralel olaraq ilah obrazları yaranır və ilahlr panteonu formalaşırdı. E.ə. VI-V minilliklərdə isə kəhinlər qəbilənin ictimai həyatında artıq reallığa çevrilir.

Həmin dövrdə döyüşçü peşəsi mövcud deyildi: fiziki baxımdan sağlam olan hər insan öz qəbiləsinin müdafiəçisi hesab olunurdu. İnsan məskənlərinə nadir hallarda rast gəlinirdi, onların arasındakı məsafələr adətən böyük olurdu, boş torpaq çox olduğuna görə münaqişələr üçün iqtisadi zəmin yox idi. Bu ehtimal arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar edilən silahın hərbi və ov silahına bölünməsinin qeyri-mümkünlüyü ilə təsdiq edilir. Bu dövrün bəşər tarixində ən dinc mərhələ olduğunu söyləmək mümkündür.

Another innovation that had a major impact on life was the development of product storage. For this, pits or wells ('cup-shaped hollows') were built. Their walls were coated with clay or lined with stones. Sometimes they were made inside shell-strewn ground, as is the case in Gobustan. The availability of stock freed people from worry about the future, reduced child mortality and, of course, accelerated the differentiation of society into the more and the less prosperous, and therefore strong. Some historians believe that it was during this period that concepts such as inheritance and private property began to emerge, paving the way for a transition to class-based society.

The first pottery appeared here in the Neolithic age. It was used for cooking, storing liquids and for cutlery. Perhaps, analogous with the Middle East, there were the beginnings of weaving, but it is extremely difficult to establish that reliably due to the fragility of the material.

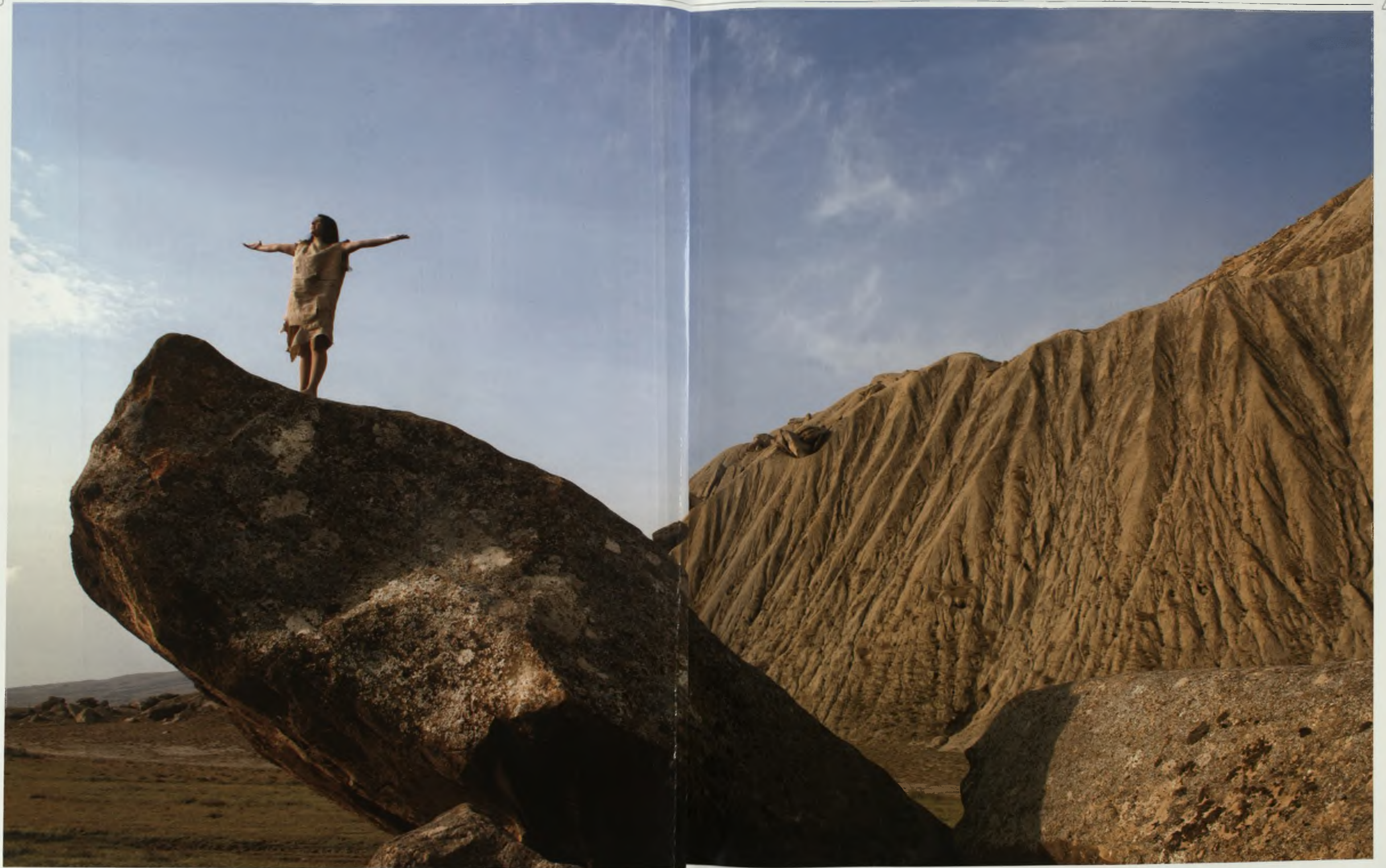
Homes were becoming more comfortable. Their walls were now made of clay mixed with straw. They were not only round as before, but also rectangular, which facilitated by extension. Management of the economy, which was based on agriculture, livestock breeding, hunting and fishing, was in the hands of the head of the clan or its elders.

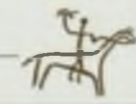
Religious beliefs at this stage of history were based on two cults well marked in archaeology - the cults of ancestors and fertility. Ancestor cults were manifest mainly at funerals, when the deceased was provided with gifts in the form of vessels, jewellery and tools. The symbols of a fertility cult usually included images of women and animals, mostly domesticated and used in farming. At the

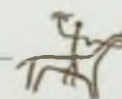

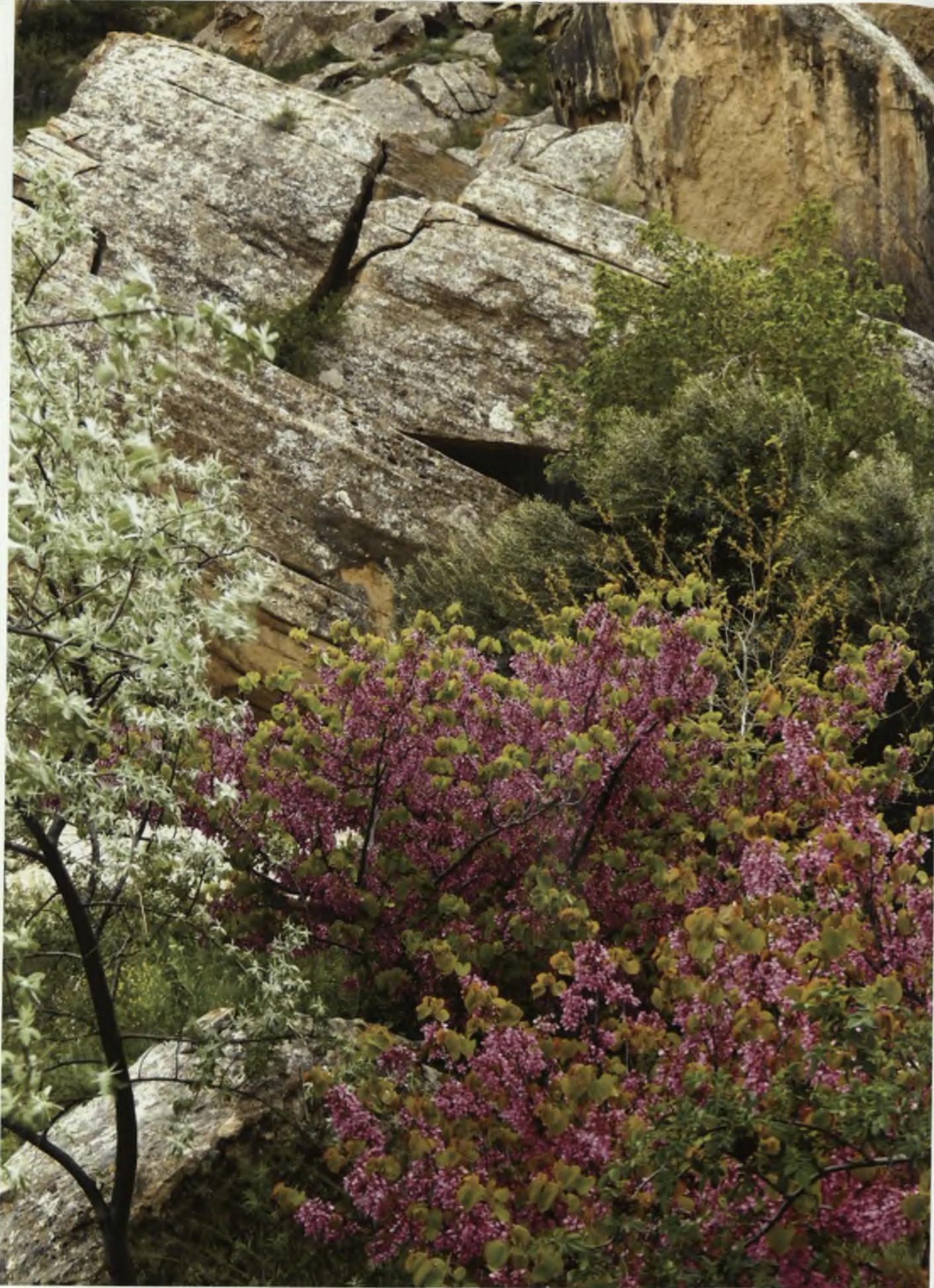
same time, as many archaeologists observe, judging by the lack of specific religious architecture, religion existed only at family level then. Its foundations were based on the growing importance of environmental and natural phenomena. In parallel, divine images and pantheons of deities were created. By the 6-5th millennia BC, a priesthood was already a part of tribal social life.

At that time, there was no such profession as warrior - every physically healthy man was a defender of his tribe. Human settlements were few and far between. There were large expanses of free land between them, so there was little economic potential for conflict. This is confirmed by the fact that the weapons discovered during archaeological excavations can't be classified into military and hunting purposes. We can say that it was the most peaceful period in human history.

Qobustana baş çəkən hər kəsi düşündürən sual onun ilk sakinlərinin – protoazərbaycanlıların xarici görünüşünün necə olmasıdır. Sistemli arxeoloji qazıntılar başlamadan öncə xeyli sayda fərziyyə irəli sürülürdü. Hazırda arxeoloqların tapıntıları və antropoloqların tədqiqatları nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, onların arasında həm braxitsefallara, yəni kəllə sümükləri dəyirmi olanlara, həm də dolixotsefallara, yəni kəllə sümükləri uzunsov olan insanlara rast gəlinirdi. Dolixotsefallar bütün irqlərdə və xalqlarda mövcuddur, bəzilərində nadir hallarda rast gəlinə də, bəzilərində, əksinə, üstünlük təşkil edərək, bütün irq qrupunu səciyyələndirir. Avropada dolixotsefallara artıq daş dövründə rast gəlinməyi güman edilir. Görünür, həmin dövrdə onlar üstünlük təşkil edirdi. Həmçinin qədim ellinlər, qədim almanlar və qədim slavyanlar arasında da dolixotsefallar çoxluq təşkil edirdi. Ən qədim qəbirlərdə aşkar edilən skeletlər, onların boyunun 150 sm-dən artıq olmadığını ehtimal etməyə imkan versə də, daha hündür insanların olması da mümkündür.

Həmin dövrdə zahiri görünüşünün bu cür olduğu güman edilən insan haqqında Blez Paskal demişdir: "insan sadəcə olaraq bir qarğı, təbiətdəki ən zəif varlıqdır, lakin o, düşünən qarğıdır. Onu məhv etmək üçün bütün Kainata ehtiyac yoxdur: bunun üçün küləyin əsməsi, bir damcı su kifayətdir. Lakin onu Kainat məhv etsə də, insan hər halda ondan üstündür, çünki həyatla vidalaşdığı və Kainatdan zəif olduğunu dərk edir. Kainat isə heç nəyi dərk etmir".

The question everyone who has visited Gobustan asks concerns what its first inhabitants, proto-Azerbaijanis, looked like. Before systematic archaeological excavation, there were a number of theories. Today, discoveries by archaeologists and anthropologists have revealed that some were brachycephalic, or people with round skulls, while others were dolichocephalic, i.e. people with elongated skulls. Dolichocephalics are present in all races and nations, rare in some, but dominant in, giving character to the entire racial group. In Europe, dolichocephalics were already present in the Stone Age, when they were apparently predominant. Dolichocephalics were a majority among ancient Greeks and Germans, as well as ancient Slavs. The people whose remains have been found in the oldest tombs were no taller than 150 cm, but it is quite possible that there were taller individuals.

This was what the man of the time was like, a product and result of all previous eras. Here is what Blaise Pascal said about him: "Man is only a reed, the weakest in nature, but he is a thinking reed. There is no need for the whole universe to take up arms to crush him: a vapour, a drop of water is enough to kill him. But even if the universe were to crush him, man would still be nobler than his slayer, because he knows that he is dying and the advantage the universe has over him. The universe knows none of this."

QƏDİMLƏRİN DÜNYASI

THE WORLD OF THE ANCIENTS

Qobustanın qayaüstü rəsmləri, şübhəsiz, unikaldır, lakin onlar, minilliklər öncə formalaşmağa başlamış nəhəng mədəniyyət təbəqəsinin sadəcə olaraq bir hissəsidir. 1760–120 min il əvvələ aid edilən erkən paleolitın Aşel mədəniyyəti onların ən qədimi hesab olunur. Bu, Afrikanın hüdudlarından kənara çıxmış ilk başər mədəniyyəti idi. Alimlər onun təmsilçilərinin ibtidai icma quruluşunun erkən mərhələsində yaşadıklarını, toplama və ovla məşğul olduklarını, çaxmaq daşından hazırlanmış primitiv alətlərdən istifadə etdiklərini iddia edirlər. Onlar alovu qoruyub saxlamağı bacarsalar da, onu necə əldə etməyi hələ bilmirdilər.

Gobustan rock art is clearly unique, but it is only part of a vast reservoir of culture whose development began many thousands of years ago. One of the oldest examples is the Lower Palaeolithic Acheulian culture, which dates back to a period 1,760–120 thousand years ago. It was the first human culture to extend beyond Africa. Scientists believe that its creators were in the early stages of primitive society, engaged in gathering and hunting, and using primitive flint tools. They could keep a fire going, but did not know how to start one.

Aşel mədəniyyətinə aid ən maraqlı tapıntılar – 700 min il əvvəl yandırılan tonqalların izləri, heyvan sümükləri, daş əmək alətləri (balta, ərsin, əl çapacağı, daş qəlpələr) – ümumilikdə iki mindən artıq predmet Azıx mağarasında aşkar edilib. 1968-ci ildə Azıx mağarasında 350–400 min il əvvəl yaşamış qədim qadının alt çənə sümüyünün fraqmenti tapılmışdır. Bu, dünyada ən qədim tapıntılardan biri, yaşına görə isə dördüncüdür. Antropoloqlar bu qədim insana azıxantrop, yəni Azıx adamı adını vermişlər.

Arxeoloji abidələrin zənginliyinə görə Azərbaycan ərazisində Kür-Araz mədəniyyəti eyni dərəcədə aydın və hərtərəfli təmsil olunub. Alimlər onu e.ə. IV minilliyin ortalarına – III minilliyin son rübünə aid edirlər. 1940-cı ildə Kürə Araz çayları arasındakı ərazidə aşkar olunmuş bu mədəniyyət az qala bütün Cənubi Qafqazı, Şimal-Şərqi Qafqazı, Şərqi Anadolunu və Şimal-Qərbi İrani əhatə edirdi. Onun ayrı-ayrı elementləri Suriya, Fələstin və Aralıq dənizi regionunun şərq bölgələrində aşkar edilmişdir. Bu mədəniyyət üçün oturaq məskənlər, keramika, silah, bəzək əşyaları və tuncdan hazırlanmış təsərrüfat məmulatları səciyyəvidir. Bəzi mütəxəssislər bu dövrün daha maraqlı olması qənaətindədir, çünki onların fikrincə, məhz bu zaman protoetnik birliklərin, Qafqaz antropoloji tipləri və dil qruplarının formalaşması baş vermişdir.

XX əsrin ortalarından başlayaraq Azərbaycan arxeoloqları tərəfindən e.ə. VI–V minilliklərə aid olan onlarla abidə aşkarlanıb. Onların arasında Böyükdaş dağındakı Anazağa mağarasını, Qazax rayonunda yerləşən və qədim insanlara aid məişət əşyalarının tapıldığı Babadərviş və Aqsal mağaralarını, gil tabutlarda uşaq cəsədlərinin aşkar edildiyi Leylatəpə, Plovdağ, Böyük yarıq və Keçi zirvəsi abidələrini, Qafqazda erkən əkinçilik mədəniyyətinin eneolit dövrünə aid edilən unikal Göytəpə abidəsini (Tovuz rayonu); boyanmış gil qab-qacağın, tunc bilərziklərin, üzük, sırğa və muncuqların aşkar edildiyi Culfa və Naxçıvan nekropollarını; alimlərin qızıl, gümüş və tunc zinət əşyaları aşkar etdikləri Yedditepə və Xaçbulaq kurqanlarını; Kültəpə, Şamultəpə, Şortəpə, Mingaçevir, Kərki, Sarıtəpə, Uzuntəpə qədim yaşayış məntəqələrini; Şuşa yaxınlığındakı dayanacağı; vaxtilə insanların yaşadığı Daş Salahlı, Damcılı mağaralarını; Torpaqqala qalasını və Öranqala şəhərinin xarabalıqlarını göstərmək olar. Və əksər alimlərin hesab etdiyi kimi, bunlar Azərbaycanın dağ və çöllərində gizli qalmış abidələrin yalnız cüzi hissəsidir. Təsədüfi deyil ki, arxeoloq və dilşünas, akademik İ.İ. Meşşaninov Azərbaycanı “yeraltı muzey” adlandırmışdır.

Azərbaycanın arxeoloji abidələri arasında Abşeronun meqalitik tikililəri xüsusi yer tutur. Nəhəng daşlardan və daş bloklarından inşa edilmiş bu tikililərə bütün dünyada rast gəlinir. Məsələn Avropada Stounhenci, Misirdə Krit-Miken mədəniyyətinə aid tikililəri, Cənubi Amerikada

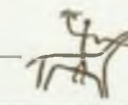
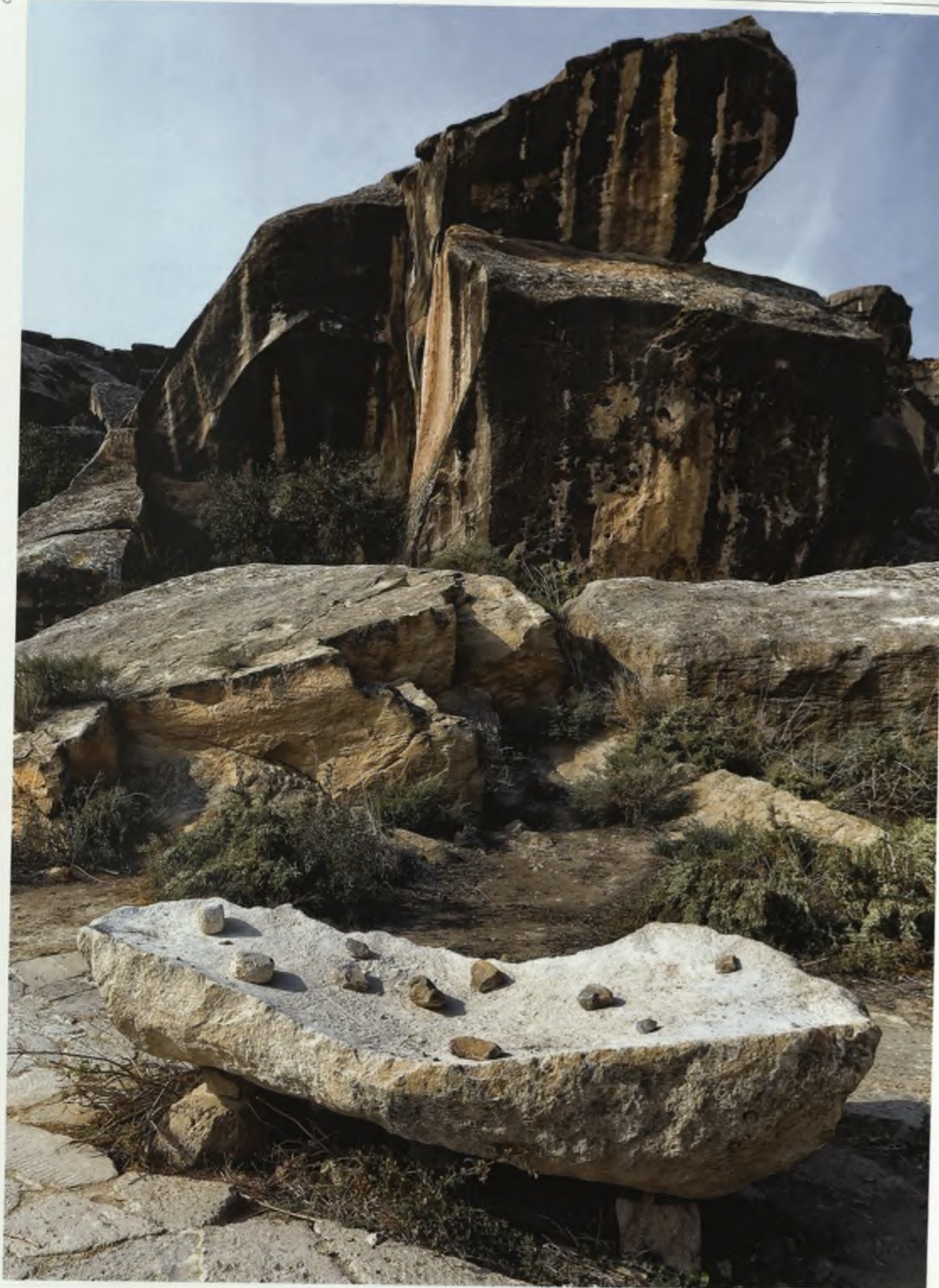
Interesting items related to the Acheulian culture were discovered in Gazakh District of Azerbaijan. But the most interesting finds were made in the Azykh Cave. Traces of bonfires made 700,000 years ago, animal bones and stone tools including axes, scrapers, chisels, flakes etc. – a total of more than 2,000 items. A lower jaw fragment of a primitive woman who lived 350–400 thousand years ago was discovered in the Azykh Cave in 1968. It was one of the most ancient finds – the fourth oldest in the world. Anthropologists named this primitive human Azykhanthrop, i.e. Azykh man.

The Kura-Araz culture is present on the territory of Azerbaijan, with a wealth of archaeological sites. Scientists date it to the middle of the 4th and the last quarter of the 3rd millennia BC. Identified at the Kura-Araz watershed in 1940, it covered almost all of Transcaucasia, north-eastern Caucasus, eastern Anatolia and north-western Iran. Some evidence has been found in Syria, Palestine and the eastern Mediterranean. This culture was characterized by permanent settlements, pottery, weapons, jewellery and household items made of bronze. Some researchers believe that this period is of particular interest because this is when the initial formation of proto-communities, and the Caucasian anthropological types and language groups occurred.

Since the middle of the 20th century, Azerbaijani archaeologists have discovered dozens of sites from the 6–5th millennia BC. These include the Anazaga Cave on Mount Boyukdash, Babadervish in Gazakh District and Aqsal, where everyday objects of ancient people were found; the Leylatepe and Plovdag sites, the Large Section and the Goat Top with graves containing children's clay coffins; a unique Chalcolithic site of an early farming culture in the Caucasus Geoy-Tepe in Tovuz District; the Julfa and Nakhchivan cemeteries where painted pottery, bronze

bracelets, rings, earrings and necklaces were found; the Yedditepe and Hashbulag burial mounds where scientists found ornaments of gold, silver and bronze; ancient settlements at Kultepe, Shammultepe, Shortepe, Mingachevir, Kerki, Saritepe and Uzuntepe; a dwelling site near the city of Shusha; the once inhabited caves of Dash Salahli and Jamjali; the earthen fortress of Torpaqqala and

Maçu-Pikçu, Puma Punku, Olyantaytambo, Pisak, Saksayuan, Tiuanako abidələrini, Polineziyada Tonqa Qapılarını göstərmək olar. Təəssüf ki, bu abidələrin təyinatı və onların tikintisi zamanı tətbiq edilən texnologiyalar barədə heç nə məlum deyil. Arxeoloqlar belə bir ehtimal irəli sürür ki, bu tikililər yaşayış üçün deyil, dini məqsədlər üçün nəzərdə tutulmuşdu. Lakin bu tikililərin mənşəyi barədə dəqiq məlumatın olmaması və onların zaman keçdikcə xeyli tənəzzülə uğraması tədqiqat işini olduqca çətinləşdirərək bir-biri ilə ziddiyyət təşkil edən çoxlu sayda fərziyələrin yaranmasına səbəb olur.

Abşeron yarımadasında meqalilər Mərdəkanda (e.ə. III-II minilliklər), Zirədə (e.ə. III-II minilliklər), Türəkanda (e.ə. III minilliyin sonu), Şüvələndə (e.ə. II minillik) və Qobustanda (e.ə. III minillik) aşkar olunub. Bu tikililərin əksəriyyətinin forma baxımından fərqlənməsi diqqəti cəlb edir. Belə ki, Mərdəkandakı meqalit demək olar ki, dairəvi tikilidir, ona bitişik olan daha bir neçə dəyirmi tikili mövcuddur. Bu tikililərdəki daşların əksəriyyətində maral, keçi və digər heyvanların təsvirləri var. Qobustan ərazisindəki meqalitik abidələri isə alimlər "dolmen" növünə aid edirlər. Bu tikililər yastı plitə ilə örtülmüş böyük daş qutu şəklindədir. Eyni zamanda Qobustan dolmenlərinin içəri tərəfində də qayaüstü rəsmlərə rast gəlinir.

Məhz Qobustanda musiqi alətlərinin "əcdad"ları aşkar olunub. Bunlar güclü zərbənin təsiri ilə müxtəlif tonallığı olan səslər çıxaran iri yastı daşlar, faktiki olaraq qavaldaşları idi. Balıqqulağı əhəngdaşından olan plitə formalı qavaldaşının içində boşluq olduğu üçün səs xırdə daş zərbəsinin yerindən asılı olaraq dəyişirdi. Bu səs kifayət qədər uca idi və hətta iki-üç kilometrlik məsafədən eşidilirdi. Ola bilsin, qədim qobustanlıların "yalli" rəqsi və digər şənlikləri qavaldaşın ahəngli ritmləri ilə müşayiət edilirdi. Daş calğı alətlərindən başqa ölkələrdə də istifadə olunması faktları məlumdur.

Qayaüstü rəsmlərin sayına (6 mindən artıq), təsvirlərin mövzusu və texnikanın müxtəlifliyinə görə Qobustan böyük rəsm qalereyası ilə müqayisə oluna bilər. Buradakı rəsmlərin əksəriyyəti mürəkkəb süjet və informasiyanın – əsatir, mərasim və ayinin nəqli şəkildə ötürülməsi ilə fərqlənir. Bir çox tarixçilərin, o cümlədən Qobustanı tədqiq edən İshaq Cəfərzadə, Cəfərqulu Rüstəmov, Firuzə Muradovanın qeyd etdiyi kimi, belə bir material nəinki Abşeronda, bütövlükdə Qafqazda qədim zamanlarda məskunlaşmış qəbilələrin mənəvi mədəniyyəti və dinlərinin öyrənilməsi baxımından əhəmiyyətlidir. Eyni zamanda Qobustan qayaüstü rəsmlərinin mövzu və süjet müxtəlifliyi, süjetlərin xronoloji təbəqələşməsi insanın burada uzun müddət yaşamasından xəbər verir.

the ruins of the city of Örengala. According to many scientists, this is only a small part of what still remains hidden in the mountains and steppes of Azerbaijan. It is no coincidence that archaeologist and linguist, Academician Ivan Meshchaninov, has described Azerbaijan as an "underground museum".

The megalithic structures of Absheron occupy a special place among Azerbaijan's archaeological monuments. Megaliths are huge structures made of stone and stone blocks and are found throughout the world, for example, Stonehenge in England and structures from the Mycenaean culture in Egypt; Machu Picchu, Puma Punku, Ollantaytambo, Pisac, Saksayhuaman and Tiwanaku in South America; and Tonga Gate in Polynesia. Unfortunately, almost nothing is known about the technologies used in their construction, or their purpose. Archaeologists suggest that they were not used as homes, but rather served as places of worship. However, the lack of reliable information about their origin and the fact that all of these structures have changed considerably over time make the task of studying them extremely difficult, which inevitably gives rise to many contradictory theories.

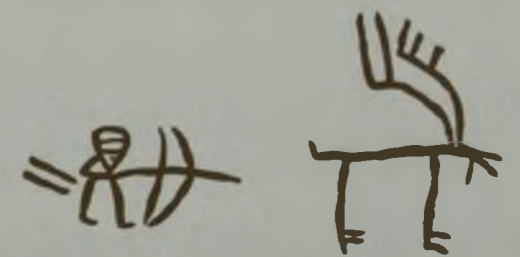
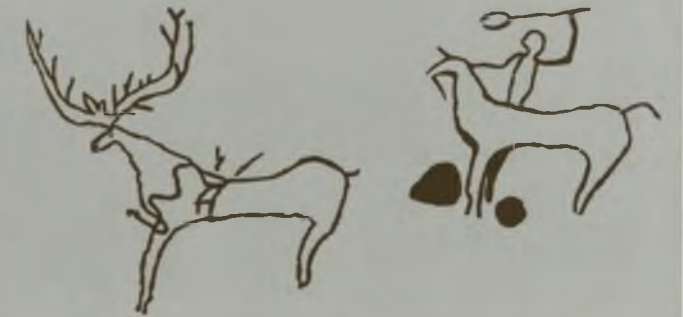
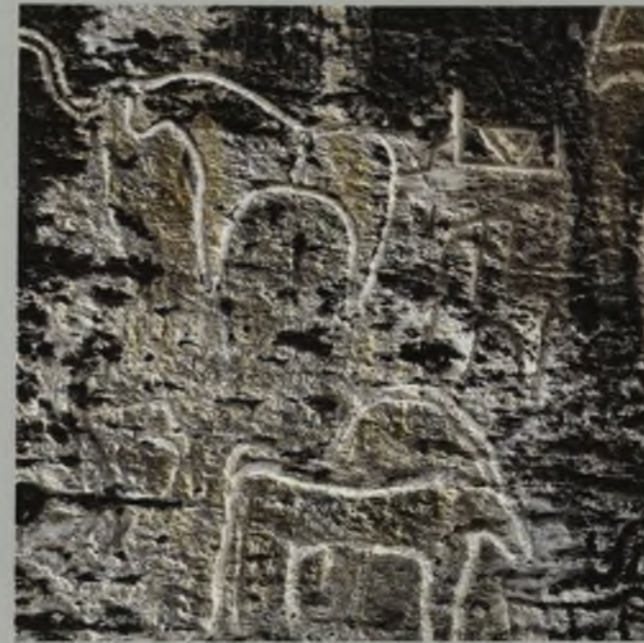
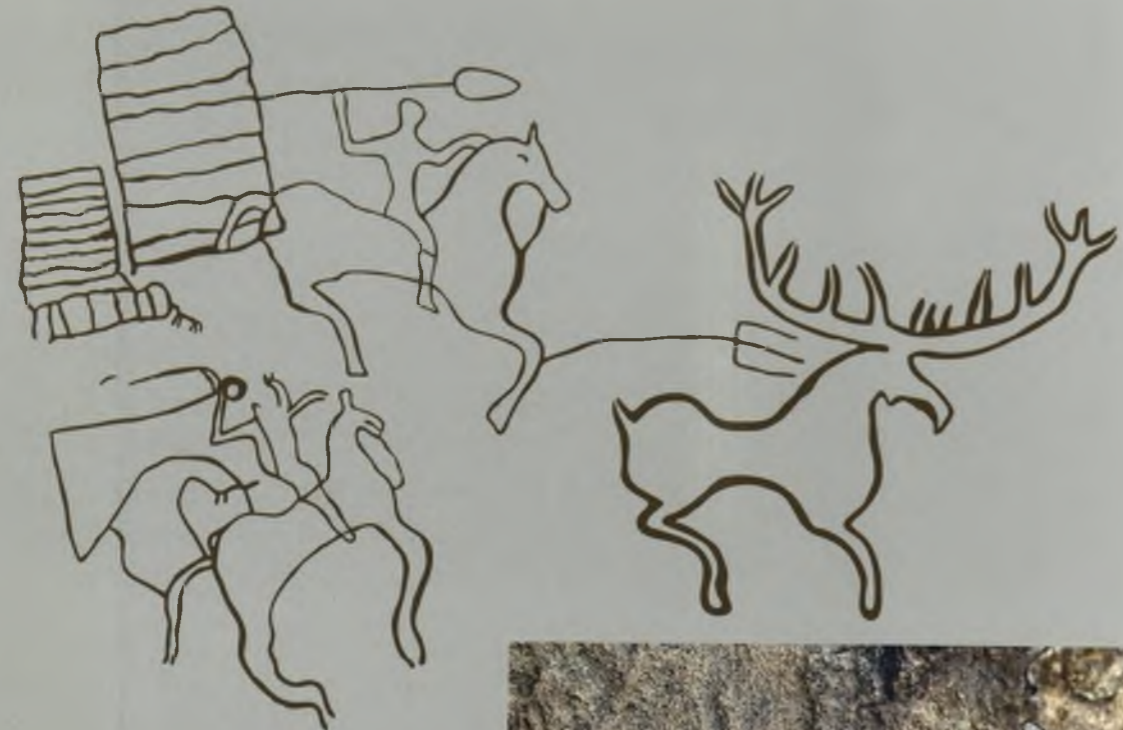
Megaliths have been found on the Absheron Peninsula in Mardakan (3rd-2nd millennia BC), Zira (3rd-2nd millennia BC), Turkan (late 3rd millennium BC), Shuvalan (2nd millennium BC) and Gobustan (3rd millennium BC). It is notable that many of these structures vary in shape. For example, the megalith in Mardakan is almost circular in structure adjoining several round extensions. Most of the stones are covered with images of deer, goats and other animals. The megalithic monuments on the territory of Gobustan are of the dolmen type. These are structures in the form of a large stone box covered with a flat plate. In fact, the interior walls of Gobustan dolmens also have rock drawings.

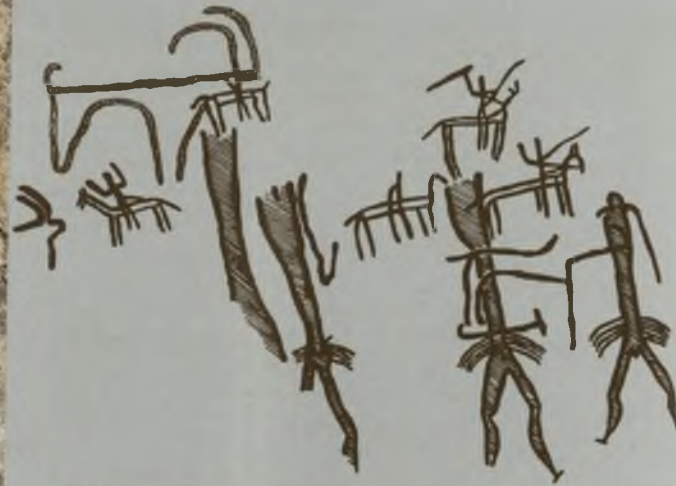
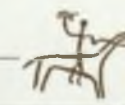
It is in Gobustan that prototypical musical instruments have been found. Those are large, flat stones which produced sounds of different pitch. In essence, they are tambourine stones. Since "gavaldash", as they are known in Azerbaijan, consist of a slab of shell limestone, with many hollows, the sound varied depending on the point of impact with a smaller stone. It was at the same time quite loud and could be heard over distances of two to three kilometres. Possibly, the "yalli" dance performed by ancient dwellers of Gobustan, as well as other ritual ceremonies, were accompanied by the rhythmic sounds of "gavaldash". There are known facts of musical instruments made of stone being used in other countries as well.

For the number of rock drawings, more than 6,000, and the diversity of themes and techniques in the drawings, Gobustan may easily be compared with a large art gallery. Most of the images have a sophisticated graphic plot and a narrative, communicating myths, rituals and ceremonies. According to many historians, including Gobustan researchers Iskhag Jafarzade, Jafargulu Rüstəmov and Firuzə Muradova, this material is important for studies of the spiritual culture and religion of the tribes that inhabited not only ancient Absheron, but the whole Caucasus. At the same time, the variety of themes and narratives and the chronological strata of Gobustan rock scenes are evidence of a long human presence in this area.

Qobustan petroqliflərinin kəşfi ilə bağlı bir neçə versiya irəli sürülür. Onlardan birinə görə bu qayaüstü rəsmlər barədə ilk məlumatlar XIX əsrə aiddir. Bu faktın doğruluğu qəbul edilsə belə, tapıntıya heç kim diqqət yetirməyib. Lakin ötən əsrin 30-cu illərində daş karxanasında iş zamanı qaya üzərində qeyri-adi təsvirlər aşkar olunduqda alimləri dərhal dəvət etdilər. Axtarışların dairəsi genişləndikcə daha çox təsvir aşkar edildi. 1939-cu ildə tanınmış Azərbaycan arxeoloqu İshaq Cəfərzadə Qobustan petroqliflərinin ilk arxeoloji araşdırılmasına başladı. Bir neçə alimlər nəslinin sayları nəticəsində bir neçə min qayaüstü rəsm, qədim yaşayış məskənləri – 20-dən çox mağara və qayaaltı sığınacaq, təqribən 40 kurqan, 100 mindən artıq maddi mədəniyyət nümunəsi aşkar edildi.

Abşeron yarımadasında başlanılan sistemli tədqiqatlar nəticəsində Qobustanla yanaşı digər yerlərdə də qayaüstü təsvirlər aşkar edildi. Petroqliflər Mərdəkan, Şüvəlan, Zira, Suraxanı, Ramana, Qala, Türkan qəsəbələri, materik sahilini Pir-Allahi adası ilə birləşdirən torpaq bəndinin bünövrəsi yaxınlığında tapılmışdır. Dübəndi təpəsinin şərq yamacında sahil zolağından 150–200 metr aralıda yerləşən mağarada aşkarlanmış qədim rəsmlər xüsusi maraq doğurur. Onları təsvir etmiş azərbaycanlı arxeoloqlar Qardaşxan Aslanov və İdris Əliyev insan və öküz fiqurlarının böyük məharətlə təsvir olunduğunu qeyd etmişlər.

Qobustanın qayaüstü rəsmləri müxtəlif dövrlərə aiddir və yuxarı palaeolitdən orta əsrlərədək davam edən uzun tarixi dövrü əhatə edir. Təkcə bu xüsusiyyətinə görə Qobustanın daş kitabı dünyada mövcud olan digər qayaüstü rəsm kolleksiyaları ilə müqayisədə unikal hesab olunur. Onların qeyri-adi müxtəlifliyini, üslubların, kompozisiya və texnikanın ardıcıl surətdə dəyişməsinə də xüsusilə qeyd etmək lazımdır.

Məsələn, zaman keçdikcə siluetli təsvirlər konturlu təsvirlərlə əvəz edildi. Tunc dövründə təsvirlərin həcmi kiçilməyə başlayır. Mövzulara gəldikdə isə, onların əksəriyyəti insanların və heyvanların həyatı ilə bağlı idi. Arxeoloqlar tərəfindən süvari və piyada ov səhnələrinin təsvirləri, döyüş və kollektiv əmək səhnələri aşkar edilib. Həmçinin təkbaşına və qrup şəklində ifa edilən mərasim rəqslərinin təsvirlərinə rast gəlinir.

Qədim rəsamlar daha çox kişiləri – silahlı və silahsız, ovçu, balıqçı və dənizçiləri təsvir edirdilər. Daha sonrakı qayaüstü rəsmlərdə döyüşçü və atlılara da rast gəlmək mümkündür. Bəzən xırdalıqlara xüsusi diqqət yetirilirdi: geyim və bəzək elementləri, silah və alətlər nəzərə çarpdırılmaqla təsvirdə ovçu yaxud döyüşçülərin əks olunduğu vurğulanırdı. Eyni zamanda bəzi tədqiqatçılar Qobustan təsvirlərinin Şərqi Afrikada aşkar olunmuş petroqliflərə bənzədiyini qeyd edirlər. Qadınları nadir hallarda təsvir edir, heç də zəif olmayan bu cinsin yerinə yetirdiyi vəzifələrin sayının xeyli çox olmasına baxmayaraq, onları əmək prosesində göstərməyə cəhd etmirdilər. Rəssamın əsas diqqəti qadınların nəslin davamçıları olmasına yönəlmişdi, ona görə də onların sinələrini hipertrofik şəkildə böyük, bud və baldırlarını iri təsvir edirdilər.

There are several theories about when the Gobustan petroglyphs were discovered. One suggests that early reports of these drawings emerged in the 19th century. But even if this was the case, no heed was paid at the time. However, when extraordinary images were discovered on a rock during stone quarry work in the 1930s, scientists were immediately invited in. The broader the range of the search became, the more drawings were detected. In 1939, well-known Azerbaijani archaeologist İshaq Jafarzade began the first archaeological survey of the Gobustan petroglyphs. The surveys have continued to this day. Several generations of scholars have discovered a few thousand drawings on the rocks. Scientists have also detected a number of ancient dwellings, 20 caves and dwelling sites, about 40 mounds and more than 100,000 items of material culture.

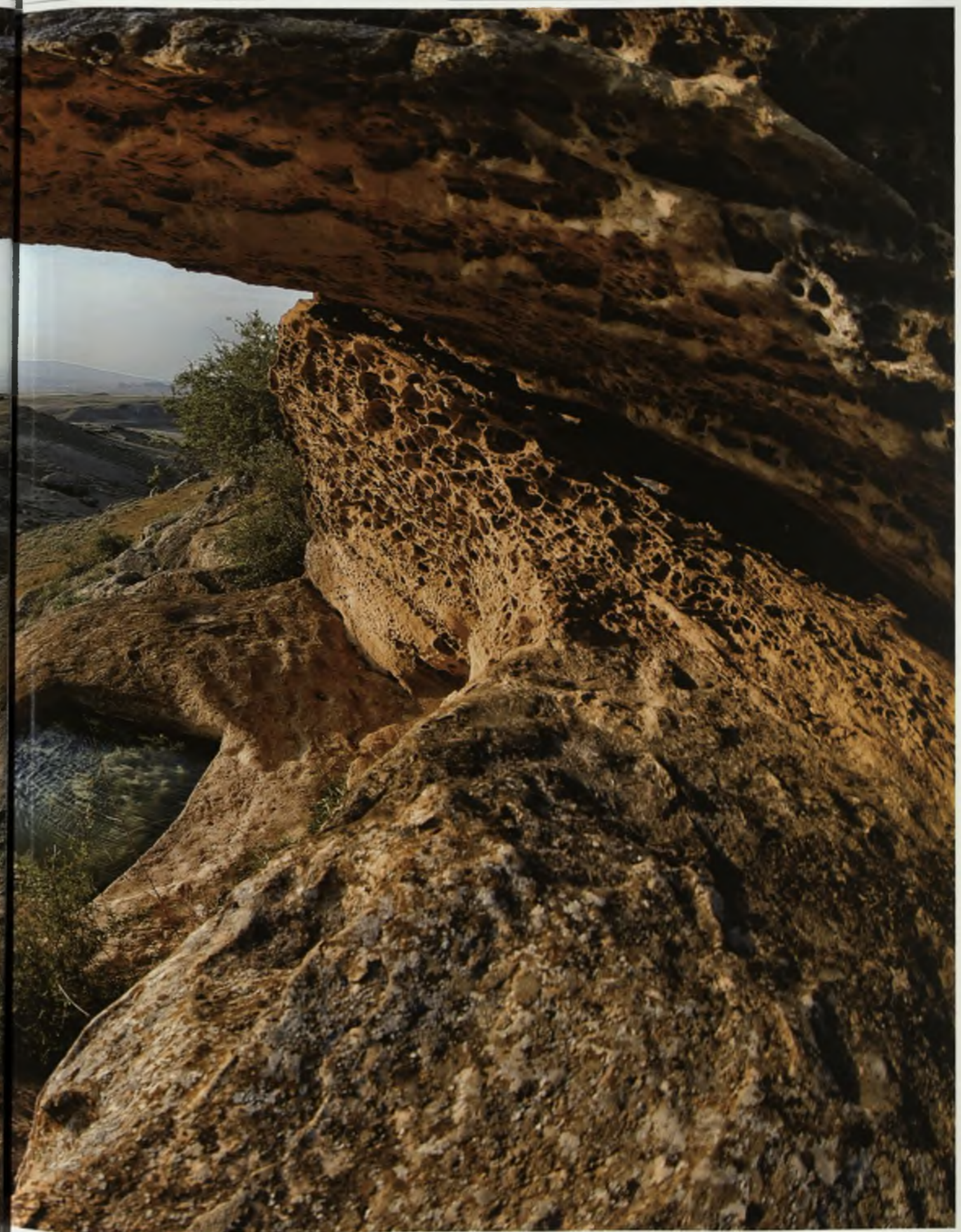
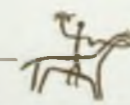
Consistent investigations launched subsequently on the Absheron Peninsula have revealed rock drawings not only in Gobustan, but in other places, too. Petroglyphs have been found near the settlements of Mardakan, Shuvalan, Zira, Surakhani, Ramana, Gala and Turkan, and at the base of a dam linking the mainland with Pir-Allahi Island. Of particular interest are ancient drawings discovered in a cave on the eastern slope of Dübəndi Hill, 150–200 metres from the coast. Azerbaijani archaeologists Gardashkhan Aslanov and İdris Aliyev have pointed to the high art and vitality of the figures of people and bulls depicted.

Gobustan rock drawings belong to different epochs and cover a very long period from the Upper Palaeolithic to the Middle Ages. For this feature alone the stone book of Gobustan is considered unique among the world's collection of rock drawings. It is also worth pointing to their extraordinary diversity, a succession of styles, designs and techniques. For example, silhouettes were replaced by contoured images over time. In the Bronze Age, the size of the images began to reduce. As far as the themes are concerned, most are associated with people's lives and animals. Ar-

chaeologists have identified images of hunting on both horseback and foot, battle scenes and scenes of collective labour. Also preserved are drawings of single and group rituals and ceremonial dances.

The ancient artists most often portrayed men: hunters, fishermen and oarsmen. Horsemen can be seen in later rock carvings. Sometimes, particular attention was paid to detail. The drawers liked to highlight items of clothing and jewellery, tools and weapons, as if stressing that the people being portrayed were hunters or warriors. At the same time, some researchers have noted the similarity between Gobustan's images and petroglyphs found in East Africa. Women were painted much less frequently. They are not portrayed in work processes even though the fair sex had numerous responsibilities. For the artists, women's responsibility for continuing the family line was far more important, which is why they were depicted with exaggeratedly large breasts and strong thighs and calves.

Böyükdaş qayalarında aşkar edilmiş səkkiz silahlı qadın təsviri Qobustan üçün qətiyyən səciyyəvi deyil. Bu təsvir indiyədək xeyli mübahisə və fərziyyələrə səbəb olur. Sıraya düzülmiş beş yaraqlı qadının təsviri qədim dağ keçisinin siluetini örtür. Çox güman ki, dağ keçisi xeyli əvvəl təsvir olunub. Qadınlar nədənsə arxadan göstərilib, fiqurların konturları kobud şəkildə verilib, ayaq pəncələri və əllər yoxdur. Lakin bunun müqabilində kəmərlərin qurşandıdığı incə bellər, enli çiyinlər və sarıqlı om-balar nəzərə çarpdırılıb. Lakin mühüm olan bu deyil. Hər qadının çiyindən mürəkkəb (kompozit) yay asılıb. Mütəxəssislər belə yayın yalnız skiflərin zamanında, yəni e.ə. V-IV əsrlərdə meydana gəldiyinə əmindirlər.

Qədim rəssamlar öz qəbilələrinin həyatı ilə yanaşı ətraf mühitə də böyük diqqət yetirirdilər. İshaq Cəfərzadənin təsvir etdiyi qayaüstü rəsmlərin demək olar ki, yarısında Abşeronun heyvanat aləmi əks olunub. Qobustanın qədim sakinlərinin əsas qida mənbəyi olan otlayan heyvanların – bezoar keçisi, öküz, qədim dağ keçisi, at, qulan, nəhəng maral, ceyran, uzunqulaq, qaban və qoyun təsvirlərinə daha çox rast gəlinir. Rəssamların yırtıcılar mövzusunə müraciət etməsi də təbii idi: onlar, xüsusən də mağara və Asiya şiri, pələng, bars, gepard və zolaqlı gərəşən insanlar üçün daha təhlükəli idi. Lakin bəzi mütəxəssislər belə təsvirlərin o qədər də çox olmadığını vurğulayırlar.

Öküzlərin olduqca dəqiq təsvirləri insanı heyran edir. Ən qədim təsvirlər 1:2 və 1:3 nisbətində yerinə yetirilib. Paleontoloqların fikrinə, bunlar Binəqədi dağ keçisindən törəmişlər. Böyükdaş qayalarında iki ovçunun üç öküzü ovlaması səhnəsinin təsvir edildiyi bütöv bir tablo indiyədək mövcuddur. Heyvanlardan biri səciyyəvi hədələyici pozada təsvir olunub: o hücumə hazırlaşır. Öküzlərin daha sonra çəkilmiş təsvirləri də mövcuddur. Maraqlıdır ki, onların boyunlarında ip var. Görünür, bunlar artıq əhliləşdirilmiş heyvanlardır.

Qobustanın daş qalereyasında altı olduqca realistik balıq təsviri mövcuddur. Onların ölçüsü 1 metrə yaxındır. Rəssam səciyyəvi detalları elə dəqiq vermişdir ki, qarşımızda 1:2 yaxud 1:4 formatında Xəzər ağbalığının kiçildilmiş təsvirinin olduğunu asanlıqla anlamaq mümkündür. Sürünənlərin isə bəxti daha az gətirib. Bu yerlərdə kifayət qədər geniş yayılmış ilanlar, o cümlədən gürzə kimi son dərəcə təhlükəli canlılar sonrakı rəsmlər nəslində olduğu kimi, Qobustan ustalarında xüsusi maraq yaxud qorxu doğurmurdu. Onları az və sxematik şəkildə təsvir edirdilər. Yeri gəlmişkən, quşları da nadir hallarda təsvir edirdilər. Cəmi bir belə təsvir tapılıb. Ehtimal etmək olar ki, kifayət qədər effektiv yay meydana gəlməzdən öncə Abşeronun qanadlı sakinləri insanlar üçün praktik əhəmiyyət daşıyırdı. Lakin qazıntılar zamanı aşkarlanmış quş sümükləri onların da ov obyektini olduğunu sübut edir.

Quite atypical for Gobustan is the image of eight armed women found on the rocks of Boyukdash. This is still a subject of controversy and speculation. Five of the female warriors stand in a row, shielding the silhouette of a primitive tour. Apparently, the tour was drawn much earlier. For some reason, the women are shown from behind and the contours of their figures are not distinct, while feet and hands are missing. Instead, the artist emphasised their narrow, belted waists, broad shoulders and thighs on which there is something like a loincloth. However, this is not the main point. Each of the women has a so-called composite bow slung over her shoulder. According to experts, these bows appeared in the days of the Scythians, i.e. not before the 5-4th centuries BC.

The primitive artists focused not only on the life of their tribe and family, but also, to a large extent, on the surrounding world. Almost half of the petroglyphs described by Iskhag Jafarzade portray the fauna of Absheron. Most of all there are images of herbivores, which were the basic source of food for the ancient inhabitants of Gobustan: be-

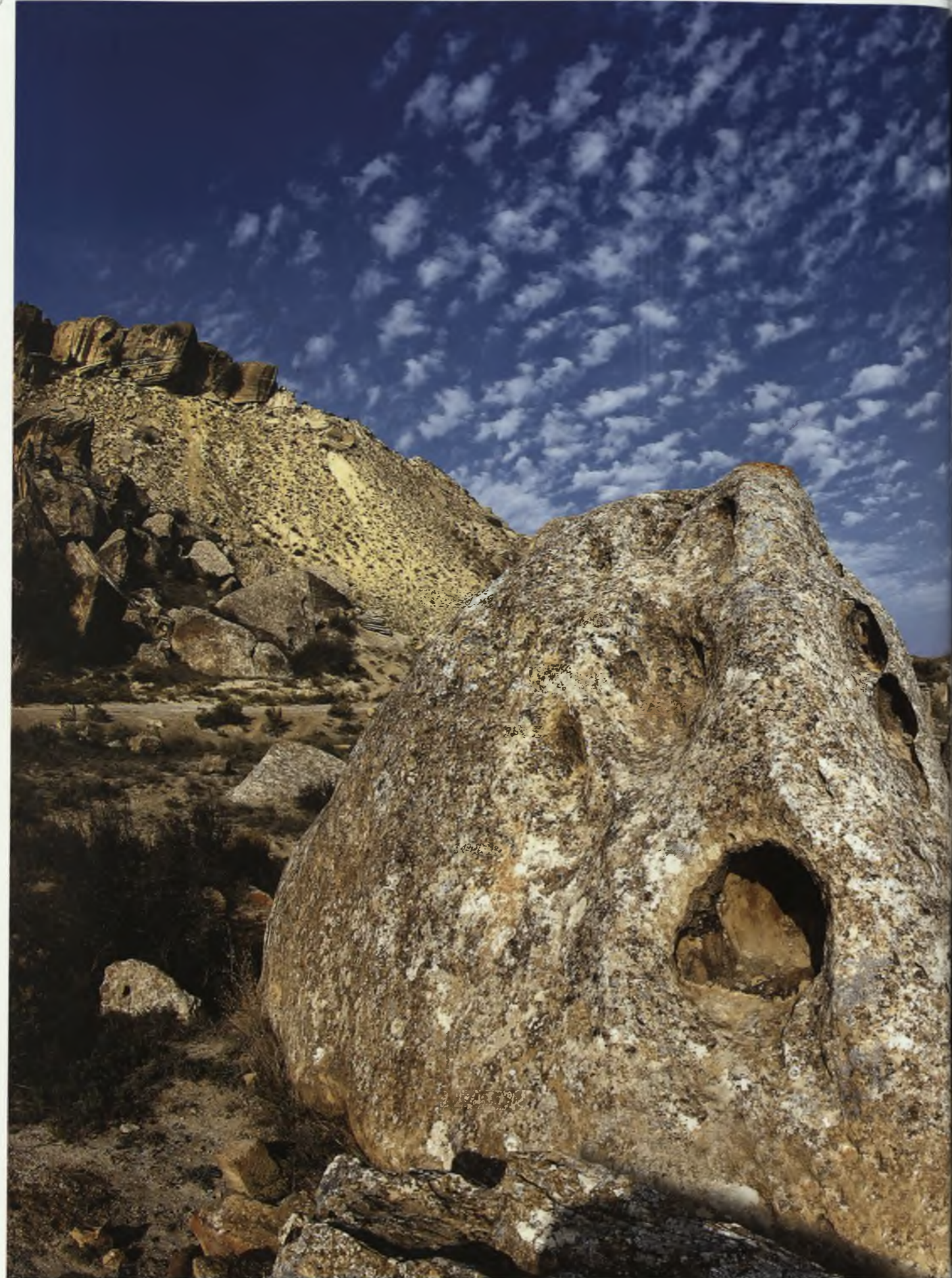

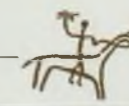
zoar goats, bulls and primitive tours, horses, kulans, giant deer, gazelles, donkeys, boars and sheep. It was natural for artists to address the theme of predators. They posed the biggest threat to people, especially beasts like cave and Asian lions, tigers, leopards, cheetahs and striped hyenas, although many researchers stress that there are not so many such images.

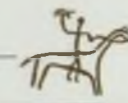
Quite striking are the very accurate depictions of bulls. Moreover, the oldest of these im-

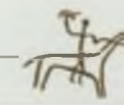
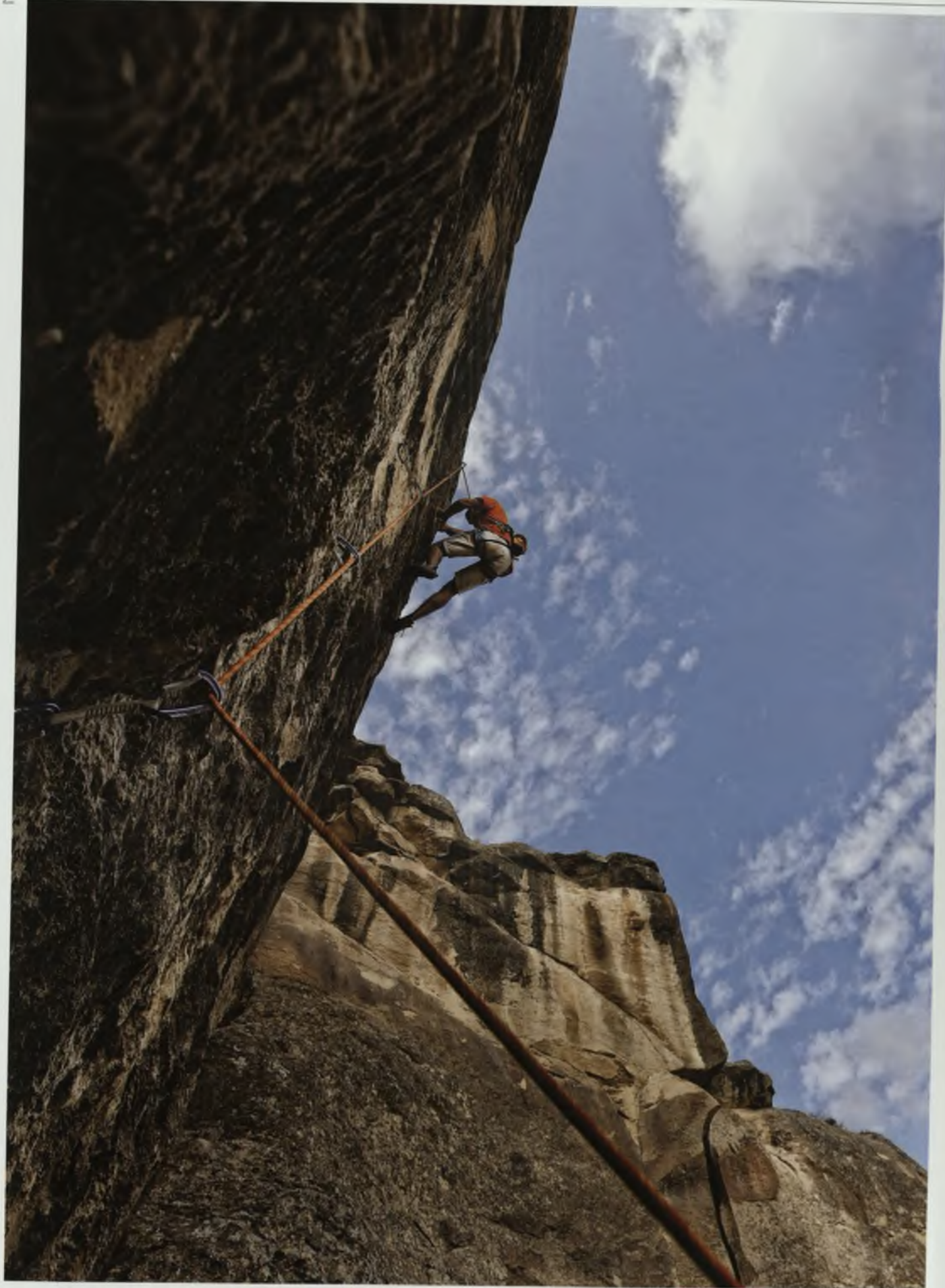
ages were made in 1 to 2 and 1 to 3 formats. As palaeontologists believe, it is likely that these are the predecessors of the Binagadi tours. The Boyukdash rocks have preserved a whole picture of a hunting scene of two archers and three bulls. One of the animals is shown in typical threatening posture, preparing to attack. There are also more recent drawings of bulls. It is notable that there are ropes tied around their necks. Apparently, these are already domesticated animals.

The Gobustan rock gallery contains six very realistic drawings of fish. They are almost one metre in size. The artist conveyed specific details so accurately that it is not difficult to understand that before us is a smaller image of a Caspian sturgeon in a 1 to 2 or even 1 to 4 format. Reptiles have been less fortunate. The snakes, which were quite numerous in this locality, including deadly vipers, did not arouse particular interest or reverent awe in the artists of Gobustan, as they have done in subsequent generations of artists. They were drawn rarely and in sketchy manner. Birds were also portrayed quite rarely. Only one drawing has been found. It may be assumed that before the appearance of effective bows, birds did not have practical significance for the inhabitants of Absheron.

Qobustanda arxeoloji tədqiqatların əsasını qoymuş İshaq Cəfərzadə hesab edirdi ki, buradakı rəsmlərin əksəriyyəti neolit dövrünə, daha az hissəsi mezolit, tunc və sonrakı dövrlərə aiddir. Bununla da belə qeyd etmək lazımdır ki, yeni dövrdə, VIII əsrdən başlayaraq Qobustanın qayaüstü rəsmləri daha sxematik xarakter almağa başlayır. Artıq insan və heyvan rəsmləri həqiqi ölçülərdə deyil, düz xətlərlə təsvir olunur və əksər hallarda həndəsi fiqurları xatırladır. Rəsmlərin əksəriyyəti son dərəcə primitivdir. Əksər hallarda onlarda süvari atlı və ev heyvanları təsvir edilir. Onlar əsasən təqlidi xarakter daşıyır. Rəsmlər arasında ərəb hərfləri ilə həkk olunmuş bir neçə yazı var. Tarixçilər onları XII-XIV əsrlərə aid edirlər.

Abşeron yarımadasında aşkar edilmiş rəsmlər arasında kosmoponik mövzuda olanlar da var. Belə ki, Bilgəh və Nardaran qəsəbələri arasında yerləşən Ümid Qaya adlı yerdəki qayanın zirvəsində bürc təsvirləri aşkar edilib. Yaxınlıqda isə astronomik cədvəl həkk olunub. Tədqiqatçılar hesab edirlər ki, bu qədim rəsədxana çox güman ki, tunc dövrünə aiddir.

Uzun illər Abşeronu tədqiq edən İdris Əliyev yarımada da aşkar olunan qayaüstü rəsmləri təhlil etdikdən sonra belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, onların hamısını eyni rəssamlıq üslubu birləşdirir. Bundan əlavə, alimin fikrincə, qədim insanların dini baxışları ilə diqtə olunması ehtimal edilən müəyyən rəssamlıq qanununa uyğun olaraq insan, heyvan, şaman və müxtəlif ilah obrazları təsvir edilirdi. Eyni zamanda Firuzə Muradovanın da qeyd etdiyi kimi, ətraf mühitin və həyatın rəsmlərdə dəqiqliklə əks olunması heyranlıq doğurur. Qobustanın rəmzləri olduqca konkret-dir və F. Muradovanın fikrincə, asanlıqla oxunur, çünki bu gün də Azərbaycan xalqının adət və ənənələrində davam etdirilir.

Bizlər, yəni indiki nəsillər üçün Qobustan petroqlifləri qədim rəssamların daxili aləmini dərk etmək imkanındır. Qayaüstü rəsmlərin nə olması və təyinatı ilə bağlı çoxlu sayda versiya və izahat var. Onlar dini yaxud mərasim xarakteri daşıya, insanın əldən gedən anını təsbit etmək yaxud kainata münasibətini ifadə etmək cəhdi ola bilərdi. Lakin bir məqam şübhə doğurmur: bu, həyatın və insanın dəyişməsinə əmək alətləri qədər vacib səbəb olan incəsənətin başlanğıcı idi.

İskhag Jafərzadə, who laid the foundations of Gobustan archaeology, believed that most of the Gobustan drawings belong to the Neolithic period, fewer to the Mesolithic, Bronze Age and subsequent periods. It should be noted that in the new era, starting from the 8th century, the rock carvings of Gobustan become more schematic in nature. Images of people and animals are no longer portrayed life size, they have straight lines and often resemble geometric shapes. Most of the images are extremely primitive. Horsemen and domesticated animals are quite often depicted. The images are mainly replicatory. Some of the drawings have inscriptions carved on them in Arabic script. Historians date these to the 12-14th centuries.

The images found on the Absheron Peninsula also contain themes of cosmogony. For example, images of constellations have been discovered on a mountain top in Umid Gaya, between the settlements of Bilgah and Nardaran. Carved right next to it is an astronomical table. Researchers believe that this ancient observatory belongs to the early Bronze Age.

İdris Aliyev, who has dedicated many years to the study of Absheron, has analyzed the rock drawings found in the peninsula and concluded that they have a common artistic style. Moreover, according to this researcher, there was a certain artistic canon which was probably necessitated by the religious beliefs of the ancient inhabitants, within which images of people, animals, gods and shamans were created. According to Firuzə Muradova, the accuracy with which the surrounding world and life are described is quite amazing. The symbolism at Gobustan is very specific and, according to Muradova, decipherable as it continues in the customs and traditions of the Azerbaijani people.

For us, the descendants, the petroglyphs of Gobustan represent an opportunity to penetrate and understand the inner world of the artists. There are many theories and explanations of the nature and purpose of cave drawings. They could be of cult or ritualistic nature; they could also be man's first attempts to capture the fleeing moment, or even to express an attitude towards the surrounding universe. One thing is beyond doubt: it was the beginning of art, which changed the life of man in no less a way than did the instruments of labour.

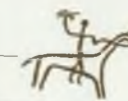

MİS VƏ TUNC DÖVRÜ

THE COPPER AND BRONZE AGES

Bəşəriyyət daş dövründən mis dövrünə, daha sonra isə tunc dövrünə qədəm qoyaraq inkişaf etmişdir. Alimlərin əksəriyyəti metal dövrünün e.ə. IV minilliyin əvvəlində başladığını ehtimal etsə də, ayrı-ayrı ərazilərdə bu mərhələ xeyli sonra başlamışdır. Lakin harada baş verməsindən asılı olmayaraq, istənilən halda metal əmək alətlərinin meydana gəlməsi Qobustanda olduğu kimi, həyat tərzinin ciddi surətdə dəyişməsinə səbəb olurdu. İnsanlar artıq danışıqlaşmış beşiyə sığmayan körpə kimi, minilliklər boyu sığındıqları qayaları daha fəal surətdə tərk etməyə başlayırdı.

From the Stone to the Copper and then to the Bronze Age - this is the road humanity covered in its development. Most researchers place the era of metal in the early 4th millennium BC, although in some territories it emerged later. But wherever it occurred, the appearance of metal tools and weapons had a major impact on life; Gobustan was no exception. People began to move away in droves from the rocks that had served them for thousands of years, just as a child leaves the cradle that it has outgrown.

Arxeoloqların fikrinə, insanın mislə ilk tanışılığı külçələr vasitəsilə baş verib. Onların emalı prosesində insanlar zərbə nəticəsində parçalanmayan külçələrin deformasiyaya uğramasına diqqət yetirmişlər. Yəni müəyyən bacarıq olduqda onlara zəruri şəkil vermənin mümkünlüyü, eyni zamanda materialın möhkəmliyinin artdığı dərk edildi. Faktiki olaraq bu, soyuq döymə idi. Mis kifayət qədər yumşaq material olsa da, ondan hazırlanan məmulatlar asanlıqla təmir edilir və onların istifadə müddəti xeyli uzanırdı. Üstəlik misdən düzəldilən silah və əmək alətləri daha kəskin və, deməli, iş prosesində rahat, ovda və düşmənlə çarpışmada daha öldürücü idi.

Artıq e.ə. IV minilliyin ortalarında insanlar tuncu əldə etməyi öyrəndilər. Tunc mis filizlərinin bəzi növlərinin tərkibində olan qalayla misin qatışıqından ibarət idi. Xalis mislə müqayisədə daha bərk, kifayət qədər möhkəm olan tunc daha asan əridilirdi. Ehtimal etmək olar ki, onu dünyanın bir neçə regionunda eyni vaxtda əldə etməyə başlamışlar. Tunc alətlər asan və yaxşı itilənirdi. Nəticədə insan fəaliyyətinin bütün sahələrində əməyin məhsuldarlığı bir neçə dəfə artmış oldu. Alətlərin istehsalı da asanlaşdı: hazır formaları əridilmiş metalla dolduran insanlar hazır tökmə məmulat əldə edərək ona asanlıqla şəkil verirdilər.

Azərbaycan ərazisində tunc dövrünün başlanğıcı adətən e.ə. V minilliyin sonlarına aid edilir. Bu, Xəzər dənizinin sahillərində, Qafqazın dağətəyi və dağlıq ərazilərində, həmçinin Ön Asiya yaylalarının şərq hissəsində yaşayan qəbilələrin iqtisadi, ictimai, mədəni, daha sonra isə siyasi həyatında olduqca ciddi dəyişikliklər dövrü idi. Və bu dəyişiklikləri tarixi araşdırmanın bütün aspektləri baxımından dəyərləndirmək, Azərbaycan sakinlərinin, şübhəsiz, daimi və intensiv əlaqələrə malik olduğu Ön Asiya və Mesopotamiya ərazisində mövcud olmuş imperiya və dövlətləri bu tədqiqata daxil etmək əhəmiyyətlidir. Onların arasında e.ə. III minillikdə yaranmış Şumer və Akkad çarlığı öz əhəmiyyətinə görə birinci yerdədir. Şumerlər mixi yazını kəşf etmiş, təkər və yandırılmış kərpic texnologiyasını mənimsəmiş, məhir irriqatorlar və cəsur dənizçilər olmuşlar. Şumerləri əvəz edən hett qəbilələri e.ə. II minilliyin əvvəlində öz çarlıqlarını elan etmişlər. Alimlər daha üç çarlığı – Babil, Assuriya və Elam çarlıqlarını da şumerlərin varisləri hesab edirlər. Hərbi cəhətdən qüdrətli, iqtisadi baxımdan inkişaf etmiş bu dövlətlər e.ə. IV əsrədək Aralıq dənizinin şərq hissəsində, Ön və Orta Asiyada, Mesopotamiyada söz sahibi olmuşlar.

Bəzi tarixçilər hesab edir ki, artıq e.ə. IV-III minilliklərdə lullubi və kuti qəbilələrinin ittifaqlarından meydana gələn dövlətlər Azərbaycan ərazisində məskunlaşmış qəbilələrlə Mesopotamiya sivilizasiyaları arasında kifayət qədər döyüşkən vasitəçi kimi çıxış edirdilər. Lullubilər Zaqros dağlarında Mesopotamiyadan şərqdə yaşayırdılar. Onlar Akkad

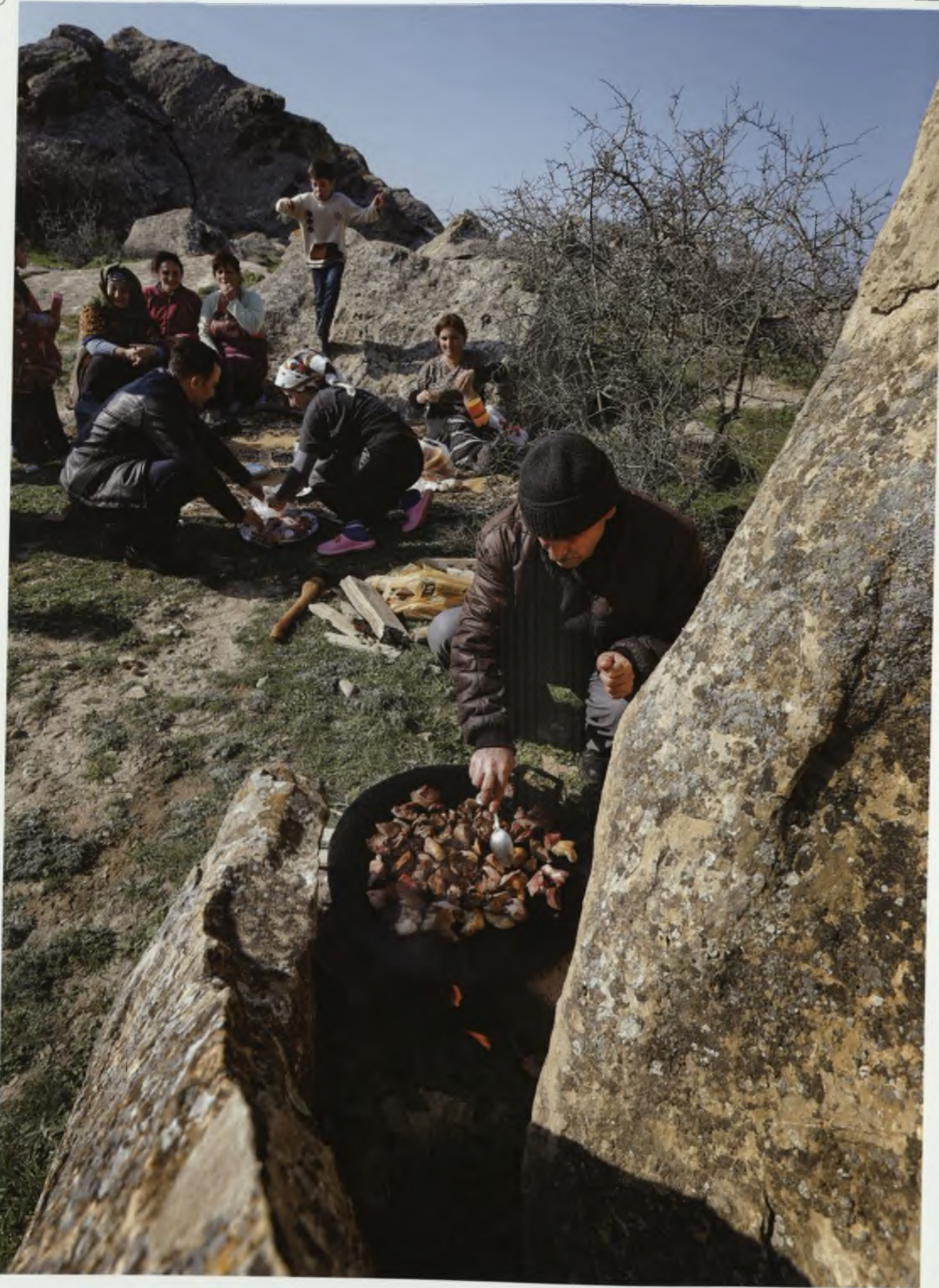

Archaeologists believe that man's first encounter with copper was in nuggets. While working on them, people noticed that they did not crack but changed shape on impact. Then, if certain skills were applied, they could be formed into a useful shape, and the hardness of the material could be increased. In essence, this was cold forging. Although copper was a fairly soft material, articles made from it were easily repairable, hence their life was considerably longer. Further, tools and weapons made of copper were much sharper, therefore, easier to use and more effective in hunting and in battles with the enemy.

As early as in the mid 4th millennium BC people managed to produce bronze, an alloy of copper and tin contained in some copper ores. Bronze was harder, stronger and easier to fuse than pure copper. It may be assumed that it was produced in several parts of the world. Bronze tools were easy to sharpen well. They contributed towards a very significant increase in human productivity. The production process for metal articles was also simplified: moulds were filled with liquid metal to produce cast items, which could themselves be worked on fairly easily.

The start of the Bronze Age on the territory of Azerbaijan dates back to the late 5th millennium BC. This was an era of great changes in the economic, social, cultural and political life of the tribes living along the shores of the Caspian Sea, among the foothills and mountains of the Caucasus and on the Iranian Plateau. And it is important to consider these changes within a broad context of historical research which includes the states and empires of Asia Minor and Mesopotamia with which the inhabitants of the lands of Azerbaijan had constant and extensive connections. The most important of them was the kingdom of Sumer and Akkad established in the 3rd millennium BC. The Sumerians invented cuneiform writing and understood the technology of the wheel and fired brick; they were also skilled irrigators and courageous explorers. The Sumerians were replaced by Hittite tribes, who proclaimed their kingdom in the early 2nd millennium BC. Historians believe that three other kingdoms were descendants of the Sumerians: those of Babylon, Assyria and Elam – militarily powerful and economically developed countries which determined the fate of the eastern Mediterranean, Near East, Asia Minor and Mesopotamia until almost the 4th century BC.

Some historians believe that the mediators between the belligerent tribes that inhabited the territory of Azerbaijan and the civilizations of Mesopotamia were states established by an alliance of Lullubi and Gutian tribes in the 4th-3rd millennia BC. The Lullubi lived in

imperiyaşının torpaqlarına dəfələrlə uğurlu yürüşlər etmişlər. Assur çarlarının e.ə. IX əsrə aid yazılarında lullubilərin şəhər-dövlətləri barədə məlumat verilir. Kutilər tarixi səhnəyə daha əvvəl, e.ə. XXIII əsrin sonlarında çıxmışlar. Onlar müasir İranın cənub-qərb hissəsində məskunlaşmışdılar. E.ə. təqribən 2200-ci ildə kutilərin ali rəhbəri Enridavazir akkad çarı Naram-Sinin qoşunlarını darmadağın edərək Nippur şəhərini ələ keçirmiş və özünü çar elan etmişdir. Qazandığı qələbələrin şərəfinə onun əmri ilə həkk olunan və dövrümüzədək gəlmiş çatan kitabədə Enridavazir "dünyanın dörd tərəfinin çarı" adlanır. Həmçinin Elam çarı Kutik-İnşuşinakla müharibə aparən kutilər nəticədə Avan sülaləsinin hakimiyyətdə olduğu Elam çarlığını darmadağın edirlər. E.ə. XXII əsrdə onlar Mesopotamiyanın xeyli hissəsinə nəzarət edirdilər.

Zaqros dağlarının şərq ətəklərində və Qərbi Urmiya vilayətlərində məskunlaşmış mühüm etnik elementlərdən biri də hurrilər idi. Onlar qədim Ön Asiya tarixində çox böyük rol oynamışlar. Şumerlər, akkadlılar və eləmlilərlə yanaşı, hurrilər qədim Ön Asiyanın dördüncü böyük mədəni xalqı olmuşdur. Hələ e.ə. III minilliyin sonunda onlarda yazı mövcud idi. Tarixçilərin fikrincə, hurrilərin vətəni Cənubi Qafqazdır. E.ə. II minilliyin ikinci yarısında hurrilər Şimali Mesopotamiyada Ön Asiyanın ən iri dövlətlərindən biri olan Mitanni-Haniqalbat dövlətinin əsasını qoymuşlar.

Başarıyaşının sanki yuxudan ayıldığı, əsasən inqilabi olan mis və tunc dövründə dəyişikliklərin ritmi hər yeni əsrdə sürətlənirdi. Azərbaycan ərazisində əhalinin sayı birdən-birə artmağa başlayır, müvafiq olaraq yaşayış məskənlərinin sayı çoxalırdı. Ən yaxşı torpaqlar uğrunda silahlı toqquşmalar başlandıqından həmin məskənlər bəzən möhkəm müdafiə divarları ilə əhatə olunurdu. Məhsuldar torpaq artıq nəinki qida, həmçinin zənginlik mənbəyinə çevrilirdi. Əkinçilik, bağçılıq, maldarlıq inkişaf edir, müxtəlif sənət növləri meydana gəlirdi. Cəmiyyətdə əmək bölgüsü baş verirdi. Patriarxal münasibətlər birdəfəlik bərqərar olunurdu. Var-dövlət baxımından təbəqələşmə sürətlənirdi. E.ə. III minillikdə qəbilələrə və qəbilə ittifaqlarına ən varlı ailələrin nümayəndələri başçılıq etməyə başlayırdı. Torpaq, əkin sahələri, mənba və mədənlərin onlara mənsub olması yeni erkən sinifli cəmiyyətin yaranması kimi dəyərləndirilə bilər.

Mis filizləri ilə zəngin olan Azərbaycan tunc dövründə metallurgiya və metal emalının mərkəzinə çevrilir. Arxeoloji qazıntılar zamanı mis əridən küralərin qalıqları, tökmə formaları, istehsal alətləri və tullantıları aşkar edilmişdir. Tapıntıların sayı burada metallurgiya prosesinin yaxşı təşkil olunduğunu və genişmiqyaslı xarakter daşdığını göstərir. Mis hasil edilir, mis-arsenli tunc əridilir, həm isti, həm də soyuq döymədən istifadə edən çoxsaylı emalatxanalarda isə tunc baltalar, bıçaqlar, ox ucluqları, qadın və kişi bəzək əşyaları hazırlanırdı. Azərbaycan tarixçiləri arasında belə bir fikir mövcuddur ki, e.ə. III minilliyin sonu – II minilliyin əvvəllərində bu məmulatlar hətta Şərqi Avropaya ixrac edilirdi.

the Zagros Mountains to the east of Mesopotamia. They carried out numerous successful raids on the lands of the Akkadian empire. Lullubi city-states are mentioned in inscriptions by Assyrian kings in the 9th century BC. The Gutians had appeared on the historical scene even earlier – at the end of the 23rd century BC. They lived in lands which are now in south-west Iran. In around 2200 BC, Enridavazir, supreme leader of the Gutians, defeated the troops of the Akkadian king Naram-Sin, captured the city of Nippur and took on the royal title. He ordered an inscription to honour his victory, in which he is described as the "king of the four corners of the world". The Gutians also waged wars with Inshushinak, king of Elam, and eventually defeated the Elamite kingdom of the Avan dynasty. In the 22nd century BC they controlled much of Mesopotamia.

The Hurrians were one of the important ethnic groups among the tribes living in the western foothills of the Zagros and western Urmiya. Their role in the history of ancient Asia Minor was extremely significant. Along with the Sumerians, Akkadians and Elamites, they were

the fourth greatest cultural nation of ancient Asia Minor. They had writing as early as in the last third of the 3rd millennium BC. Historians place their origins in the Caucasus. As the second third of the 2nd millennium BC began, the Hurrians created one of the world's major powers in Northern Mesopotamia – Mitanni-Hanigalbat.

During this quite revolutionary era of copper and bronze, when humanity awakened somewhat from hibernation, the rhythm of change increased

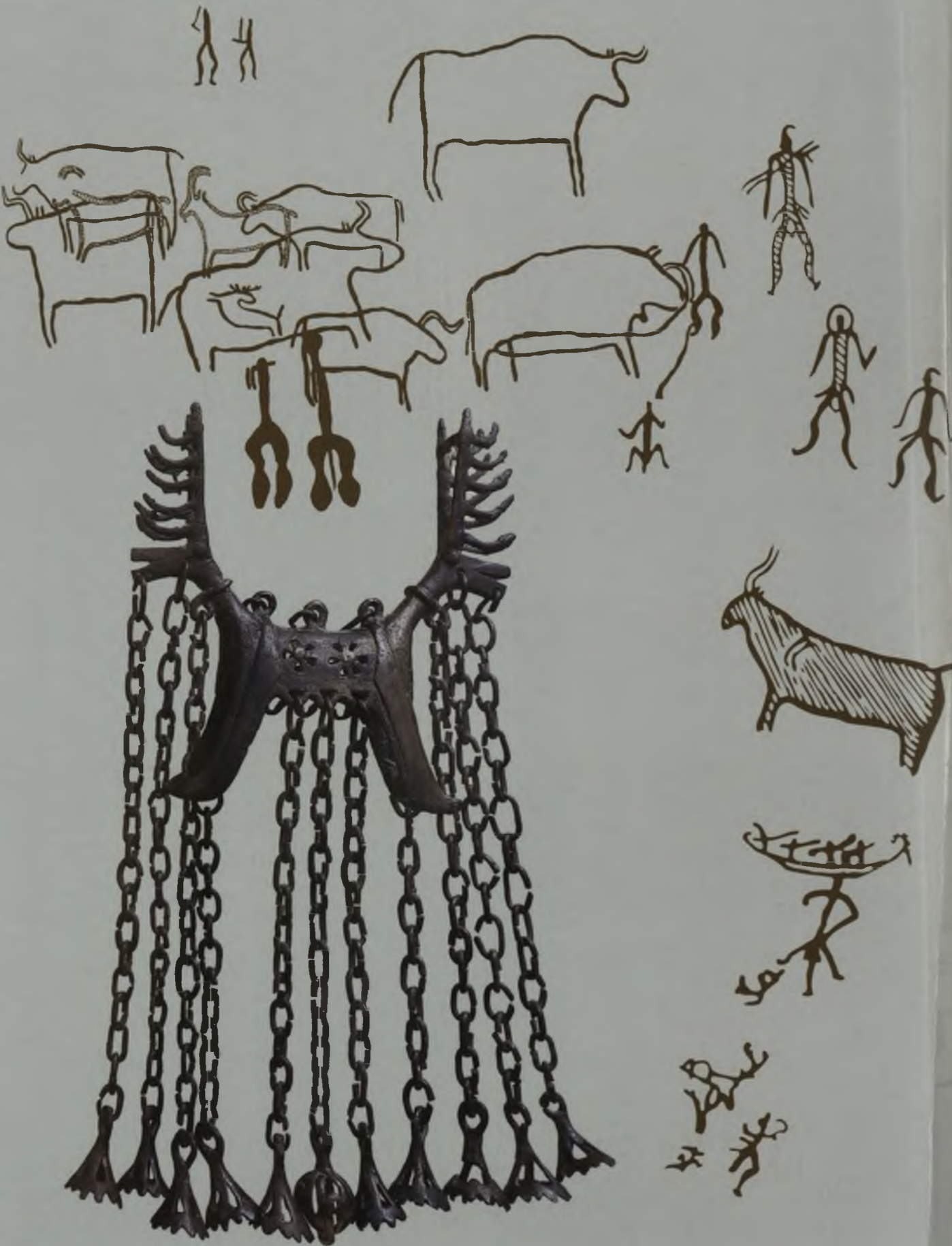
with every century. The population on the territory of Azerbaijan increased dramatically, as did the number of settlements. Sometimes the latter were surrounded by thick defensive walls, following clashes over land. Fertile land was not only a source of food, but also wealth. Agriculture, horticulture, animal husbandry and crafts started to develop. A social division of labour appeared. Patriarchal relations were finally established. There was a growing stratification of society on the basis of ownership. In the 3rd millennium BC, tribes and tribal alliances were headed by members of the wealthiest families who owned the land, pastures, springs, mines etc., this indicates the emergence of an early class-based society.

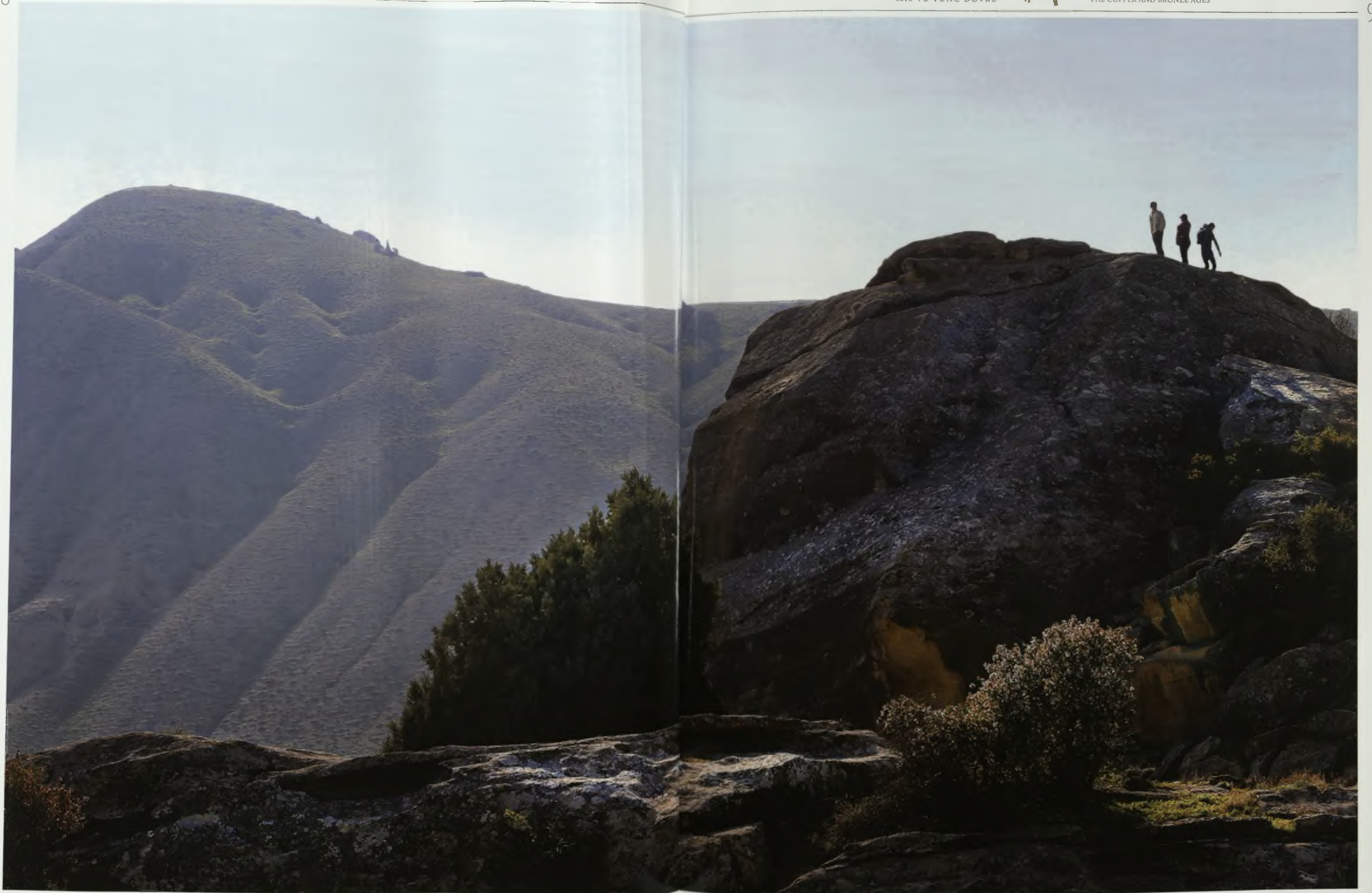
In the Bronze Age, thanks to the presence of copper ore, Azerbaijan became a centre of metallurgy and metalwork. The remains of smelting furnaces, moulds, tools and production waste have been discovered in archaeological excavations. The huge number of finds points to a high level of metallurgical processing. Ore was mined, copper-arsenic bronze smelted and numerous workshops using both hot and cold forging produced bronze axes, knives, arrowheads, and jewellery for men and women. Azerbaijani historians believe that these products even reached Eastern Europe at the turn of the 3rd-2nd millennia BC.

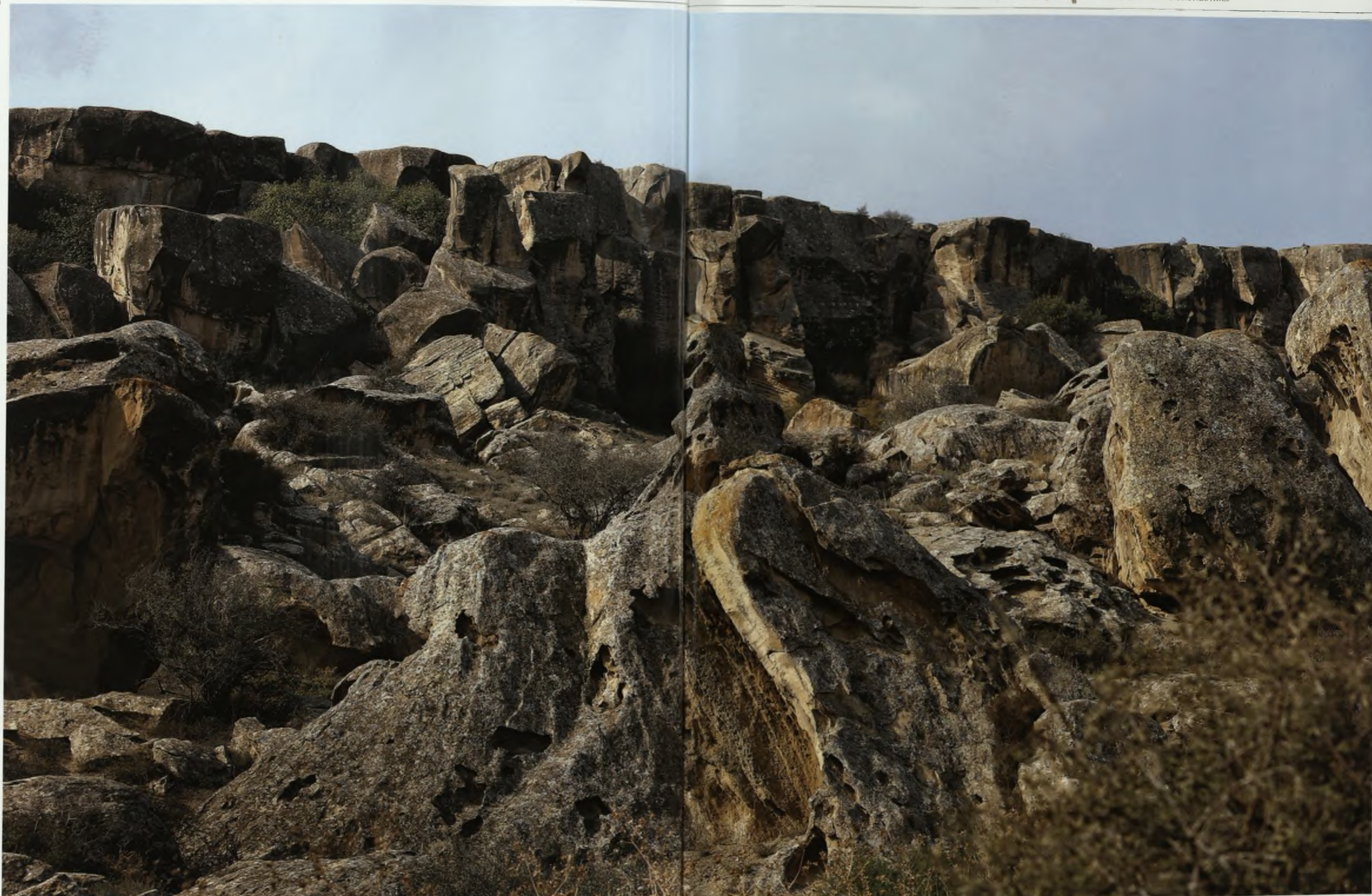

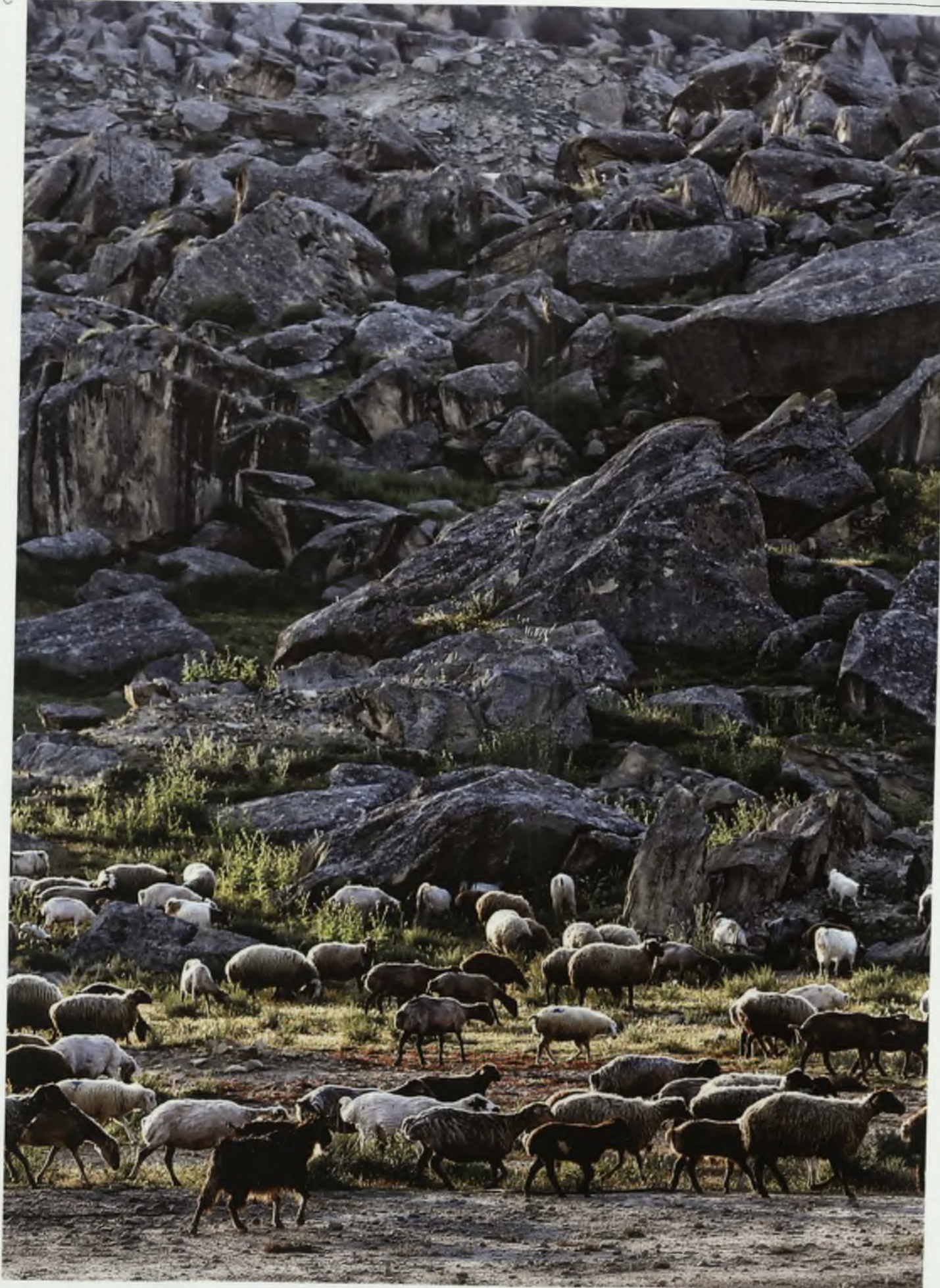

Dulusçuluq sənəti bu dövrdə geniş yayılır. Doğrudur, dulusçu kürgəsinə hələlik nadir hallarda istifadə olunurdu. Məmulatlar əsasən əl ilə hazırlansa da, onların çeşidi daima artırdı. Artıq təsərrüfatda forma və ölçülərinə görə müxtəlif olan qablar, səhəng, piyalə və digər əşyalar işlənirdi. Ustalar hazırladıqları məmulatların funksionallığı ilə yanaşı, onların xarici görünüşünə də fikir verirdi. Qırmızı, qara və boz rəngli, o cümlədən cilalanmış relyefli spiral-konsentrik və kəsmə həndəsi ornamentli keramika meydana gəlirdi. Daha sonrakı dövrdə, akademik Vəli Əliyevin müəyyən etdiyi kimi, naxışlı keramikanın üzərində insan, heyvan, quş və mifik varlıqlar təsvir olunmağa başlayır. Toxuculuq, daş, sümük, ağac emalı kimi sənətlər meydana gələrək mahiyyət etibarilə erkən şəhər mərkəzləri rolunu oynayan böyük kəndlərdə cəmlənirdi. Bir tərəfdən maldarlarla əkinçilər, digər tərəfdən isə sənətkarlar arasında intensiv şəkildə əmtəə mübadiləsi aparılırdı. Nəinki qəbilələr daxilində, həmçinin qəbilələr arasında əmtəə dövriyyəsi genişlənirdi.

Kənd təsərrüfatı təkmilləşirdi. Metal əmək alətlərinin meydana gəlməsi nəticəsində istifadə edilən torpağın sahəsi genişlənir, becərilmənin keyfiyyəti yüksəlirdi. Həmçinin kənd təsərrüfatı bitkilərinin sayı artırdı. Buğda, arpa, darı əkilir, hətta faydalı, lakin olduqca "şıltaq", əsaslı qulluq və aqronomiya sahəsində biliklər tələb edən kətanın becərilməsinə cəhd edilirdi. Bəzi yerlərdə yeni alət olan xışdan istifadə edilməyə başlayırdı. Daş içliyi olan oraqlar tunc alətlərlə əvəzlənirdi. İri buynuzlu maldara qoşqu qüvvəsi kimi istifadə olunmağa başlayırdı. Süni suvarma tətbiq edilirdi. Məhsulun saxlanılma şəraiti yaxşılaşdı. Biçilən taxıl böyük küplərə doldurulur yaxud xüsusi anbarlarda saxlanılırdı. Un əldə etmək üçün daş taxıl sürtkəci və həvəngdəstədən istifadə olunurdu. Çörək bişirmək üçün xüsusi sobalar kəşf edilirdi.

Əhliləşdirilmiş heyvan sürülərinin sayı artırdı. İnsanlar yağ və digər süd məhsullarını əldə etməyi öyrənir, inək, qoyun, keçi, donuz bəsləyirdi. Eyni zamanda tarixçilərin qeyd etdiyi kimi, xırda buynuzlu mal-qaranın ümumi çəkisi tədricən artırdı. Nəticədə yeni və geniş otlaqlar tələb edən köçürmə maldarlıq meydana gəlirdi. Ona görə də dağətəyi və dağ rayonları da daxil olmaqla yeni ərazilər mənimsənilirdi. Maldarlıq daha məhsuldar sahəyə çevrilirdi. Təsərrüfatda at və uzunqulaqdan daha geniş istifadə edilirdi. Arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar olunmuş tapıntılar insanın təkerin iş prinsipi ilə tanış olduğunu göstərir.

Maldarlığın meydana gəlməsi nəticəsində Qobustan mövsümi məskunlaşma məkanına çevrilir və bu ərazi orta əsrlərin sonunadək qış otlağı kimi istifadə olunurdu.

Pottery was spreading very quickly. However, the potter's wheel was still not used very extensively; products were mainly handmade. Nonetheless, their range expanded constantly. Many households had vessels, dishes, pitchers and bowls of various shapes and sizes. The craftsmen were not simply concerned with functionality, the appearance of their products was also important. Pottery appeared in red, black and grey colours, and some were embellished with textured spiral and carved geometric designs. According to Academician Vali Aliyev, later, painted ceramics bore images of people, animals, birds and mythical creatures. Crafts like weaving and the processing of stone, bone and wood appeared mainly in larger villages, which were in essence the earliest urban centres. Livestock breeders and farmers on the one hand and artisans on the other, established networks for the broad exchange of goods, not only within, but also between, the tribes.

Agriculture was improving. The introduction of metal tools led to an expansion of developed land. The quality of farming improved as well, resulting in more crops. People seeded wheat, barley and millet, and even tried to grow flax – a useful but very capricious plant requiring care and agronomic knowledge. A new tool, the plough, appeared here

and there. Sickles with stone 'blades' were replaced by bronze ones. Cattle were used as draft animals. Artificial irrigation was introduced, improving crop growth. The harvested grain was poured into large clay pitchers or special storage facilities. Stone grinders and mortars were used to produce flour. Special ovens were invented for baking bread.

The herds of domesticated animals were growing. People learned how to produce butter and other dairy products. They raised cows, sheep, goats and pigs. According to historians, the proportion of sheep and goats was increasing. As a consequence, cattle rearing and pasturing started to develop, requiring extensive lands. Thus, new territories were

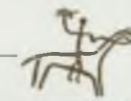
Yaşayış məskənləri tədricən böyüyürdü. Onlar əvvəllər olduğu kimi, yüksək yerlərdə, su mənbələrinin yaxınlığında tikilirdi. Lakin artıq bəzilərinin sahəsi 10 hektara çatırdı. Bəzən onlar hətta istehkamları xatırladırdı. Yaşayış məntəqəsini əhatə edən divarların qalınlığı 3 metrə çatırdı. Evlər sıx, bir-birinin yanında tikilirdi. Dairəvi və düzbucaq formalı evlər, eləcə də ikimərtəbəli olanlar çiy kərpicdən tikilirdi. Onların yanında təsərrüfat tikililəri də mövcud idi. Döşəmələr gildən və bəzən rəngli olurdu. Onları həsirlə örtürdülər. Evlərdə otağın mərkəzində yaxud divarın yanında stasionar sobalar qurulurdu, lakin daşına bilən ocaqlar da istifadə edilirdi. Orta tunc dövründə evlər artıq 2-4 otaqlı idi, küçələr daşla döşənir, onların eni isə 6 metrə çatırdı.

Artıq e.ə. III minillikdə erkən şəhər mərkəzlərində qəbilə zadəganlarının yaşadığı içqalalar meydana gəlirdi. Strateji cəhətdən əhəmiyyətli nöqtələrdə tikilən qalalar qonşuların, xüsusən də Mesopotamiya

dövlətlərinin hərbi dəstələrinin hücumlarından müdafiə və çəkirdirmə vasitəsi kimi çıxış edirdi. Çiy kərpic, gil və daşlardan hörülən divarlar hündür daş dördbucaqlı qüllələrlə möhkəmləndirilirdi. Bir qayda olaraq, müdafiə tikililərini qayalıqda ucaltmaqla dağ relyefinin üstünlüklərindən maksimal dərəcədə faydalanmağa çalışırdılar. Faktiki olaraq bu dövrdə artıq erkən şəhər-dövlətlər meydana çıxır.

Arxeoloqlar bu dövrdə əcdadların ruhuna sitayişlə birbaşa bağlı olan dəfn mərasimində dəyişikliklərin baş verdiyini qeyd edirlər. Artıq ölüləri məskənin ərazisində yaxud əvvəllər olduğu kimi, bilavasitə komalarda deyil, yaşayış məskənindən kənar qəbiristanlıqlarda dəfn edirdilər. Bəzən əmək alətləri, zinət əşyaları, silah, qab-qacaq, qurban gətirilən heyvan və qulların yerləşdirildiyi dəbdəbəli məzarın üzərində kurqan düzəldirdilər. Mil düzündə aşkar edilmiş Üçtəpə başçısının kurqanı kimi (e.ə. III minilliyin ikinci yarısı). Qədim tunc dövründə ölümlərin yandırılması ənənəsi meydana gəlir. Bəzi yaşayış məskənlərində, məsələn, Sərkərtəpədə, hətta dini tikililərin qalıqları aşkar olunmuşdur. Burada divarın yanındakı səcdəgah dövrümüzədək gəlib çatmışdır. Buna bənzər tikililər Babadərviş yaşayış məskənində aparılan qazıntılar zamanı da aşkar olunub.

controlled, including those in foothill and mountain areas. Cattle-breeding was becoming more productive, as horses and donkeys were increasingly in use. Judging by the finds in archaeological excavations, people were already familiar with the principle of the wheel.

The emergence of animal husbandry turned Gobustan into a place of seasonal settlement. Its territory was used as winter pasture until the late Middle Ages. Settlements also increased in size. As before, they were built on high ground and near water. Some of them extended for up to 10 hectares. Sometimes they even became a kind of fortification. The walls surrounding settlements could be 3 metres thick. Houses were built closely adjacent to each other. They were both circular and rectangular in shape, constructed from mud bricks and some even had two storeys. Support structures were built at about the same time. The floors were clay and sometimes painted. They were covered

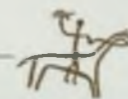
with mats. There were stationary stoves in these homes, in the middle of a room or against a wall, but portable stoves were still in use. In the Middle Bronze Age, dwellings had two to four rooms, streets were paved with stone and were up to 6 metres wide.

Citadels had appeared in early urban centres by the 3rd millennium BC. They were occupied by the tribal aristocracy. Fortresses were erected at strategic locations as a means of deterrence and defence against attack by neighbouring detachments, especially from Mesopotamian states. The walls, built of mud bricks,

clay and stone blocks, were reinforced by high rectangular stone towers. Defensive facilities were typically placed on a rock foundation, to maximize the benefits of the mountain terrain. Essentially, we are discussing the early city-states in this period.

Archaeologists have observed changes in funeral ceremonies around this time. Directly linked to the cult of the ancestors, the dead were no longer buried within the settlement or huts, but taken outside the living area to cemeteries. Sometimes mounds were built over richly finished graves filled with tools, jewellery, weapons, utensils, sacrificed animals and slaves, as on the Mil steppe where the Uchtepe mound was found (second half of the 3rd millennium BC). The ritual of burning the dead appeared in the early Bronze Age. In settlements such as Serkertepe, for example, even the remnants of places of worship have been discovered. There is a preserved altar in a building wall here. Similar structures were found during excavations of Babadervish settlement.

The economic recovery that took place across almost the entire territory of Azerbaijan enabled local tribes to have a serious cultural influence on neighbouring peoples. The Kura-Araz culture, for example, was widespread in Asia Minor. Sites in Gobustan and Absheron

Azərbaycanın demək olar ki, bütün ərazisini əhatə edən iqtisadi dirçəliş burada yaşayan qəbilələrin qonşu xalqlara ən ciddi mədəni təsir göstərməsi ilə nəticələndi. Belə ki, Kür-Araz mədəniyyəti Ön Asiyada geniş yayıldı. Qobustan və Abşeron abidələrinin materiallarına əsaslanaraq Azərbaycanla Şimali Qafqaz və Cənubi Rusiya çöllərində yaşayan qəbilələr arasında yaxın iqtisadi və mədəni əlaqələrin olması müəyyən edilmişdir. Elam, Suriya, Fələstin, Hett dövləti ilə daimi ticarət əlaqələri mövcud idi. Naxçıvan tranzit ticarətin mərkəzlərindən biri kimi çıxış etməyə başlayır. Azərbaycan arxeoloqu İdeal Nərimanov yazırdı ki, bu prosesdə köçürmə maldarlıqla məşğul olan mütəşəkkil qəbilələr xüsusi rol oynayırdı. Onların həyat təzi texnika və mədəniyyət sahəsində yeni nailiyyətlərin yayıcılarına çevrilmələrinə səbəb olurdu.

Akademik Vəli Əliyev hesab edir ki, bu dövrdə Azərbaycan tarixində patriarxal quldarlıq institutu meydana gəlir. Əvvəlcə basqın və qəbilələrarası müharibələr nəticəsində əsir götürülən insanlar qul edilirdi. Lakin sonradan daha zəngin qonşudan iqtisadi asılılığa düşənləri də bu aqibət gözləyirdi. İrriqasiya kanallarının çəkilməsi, torpağın becərilməsi, qala divarlarının tikintisi, mədənlərdə iş zamanı qulların əməyindən fəal surətdə istifadə olunurdu. Quldarlıq çirkin hadisə olsa da, şübhəsiz, kütləvi istehsalın meydana gəlməsinə təkan verirdi. Kənd təsərrüfatında qul əməyinə əsaslanan latifundiyalar sistemi torpağın məhsuldarlığını artırır, mülkədarları torpaq sahələrini genişləndirməyə təşviq edir, nəticədə məhsulun həcminin artmasına səbəb olurdu.

Azərbaycanda yaşayan qəbilələrin dini görüşləri formalaşmaqda davam edirdi. Burada həm oxşar, həm də fərqli cəhətlər nəzərə çarpır. İnsanlar oda, günəşə, aya, ulduzlara, totemlərə, eyni zamanda məhsuldarlıq ilahəsinə də sitayiş edirdi. Arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində onun heykəlcikləri aşkar olunmuşdur. Cəmiyyətin inkişafı ilk yazı işarələrinin – alimlər tərəfindən Qobustan, Gəmiqaya, Kültəpə II və Kəlbəcərdə aşkar olunmuş piktoqrafik mətnlərin meydana gəlməsi ilə nəticələnir. Bu, Azərbaycan tarixində çox mühüm hadisə idi: insan öz fikrini səsə deyil, zaman və məkan daxilində saxlanıla bilən rəmə yazı ilə ifadə etməyə başladı.

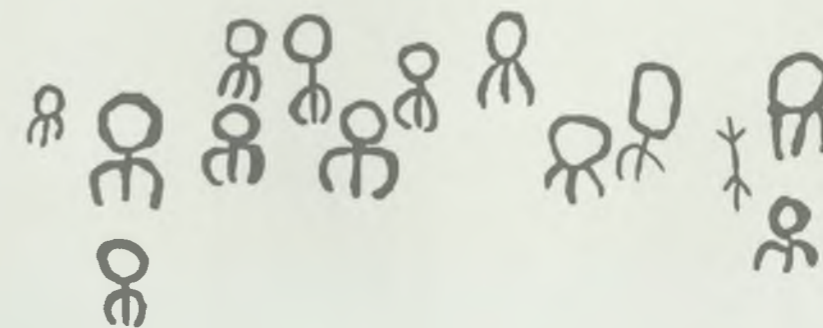
Məhz tunc dövründə insan ətraf mühiti dəyişdirməyə başlayır. O, hələ ağa olmasa da, "ögey övlad" da deyil. Nəhəng şəhərlər, möhtəşəm saraylar, alınmaz qalalarla bağlı ideyalar yaranır. Yollar salınır, ilk irriqasiya sistemləri tikilir, yeni torpaqlar mənimsənilirdi. Azərbaycan tarixinin bu dövrünü Henri Tomas Boklun sözləri ilə xarakterizə etmək mümkündür: "Keçmişdə təbiəti daha zəngin olan ölkələr zəngin hesab edilirdi; indi isə insanların daha fəal olduğu ölkələr zəngin hesab edilir".

have revealed close economic and cultural relations between Azerbaijan and the tribes that inhabited the steppes of Northern Caucasus and Southern Russia. Permanent trading contacts were maintained with Elam, Syria, Palestine and the Hittite state. Nakhchivan became one a centre of transit trade. "A particularly important role in this process was played by nomadic tribes which were engaged in cattle rearing and pasturing. Their way of life meant that they became distributors of new advances in technology and culture," said Azerbaijani archaeologist İdeal Nərimanov.

According to Professor Vəli Əliyev, it was during this period in the history of the Azerbaijani lands that patriarchal slavery appeared. Initially, slaves were captured during raids and tribal wars. But subsequently, this fate awaited those who fell into economic dependence on a richer neighbour. Slaves were used extensively in the installation of irrigation canals, land cultivation, the construction of fortifications, mining work etc. Slavery was a repugnant phenomenon, but it certainly contributed to the emergence of mass production. The system of large agricultural estates based on slave labour increased land productivity, encouraged landowners to expand their possessions and eventually led to an increase in production volumes.

The religious beliefs of the tribes inhabiting Azerbaijan continued to evolve. Naturally, there were similarities and differences. People worshipped fire, the sun, the moon, stars and totems, but at the same time there was a goddess of fertility, whose figurines have been unearthed during archaeological excavations. The development of society led to the first written symbols – viz. pictographic texts discovered by scientists in Gobustan, Gamigaya, Kultepe II and Kalbajar. This was the most important event in the history of Azerbaijan: people invented a means of communicating their thoughts not through sound, but through symbols or characters that could be saved in time and space.

It was during the Bronze Age that man began to transform the surrounding world. He was not yet its master, but no longer was he its stepchild. The concept of large cities, magnificent palaces and impregnable fortresses began to emerge. Roads and irrigation systems were built and new lands explored. This period in the history of Azerbaijan can be described in the words of Henry Thomas Buckle, "In olden times, the countries with the most abundant nature were the richest, but now the richest countries are those with the most energetic people."

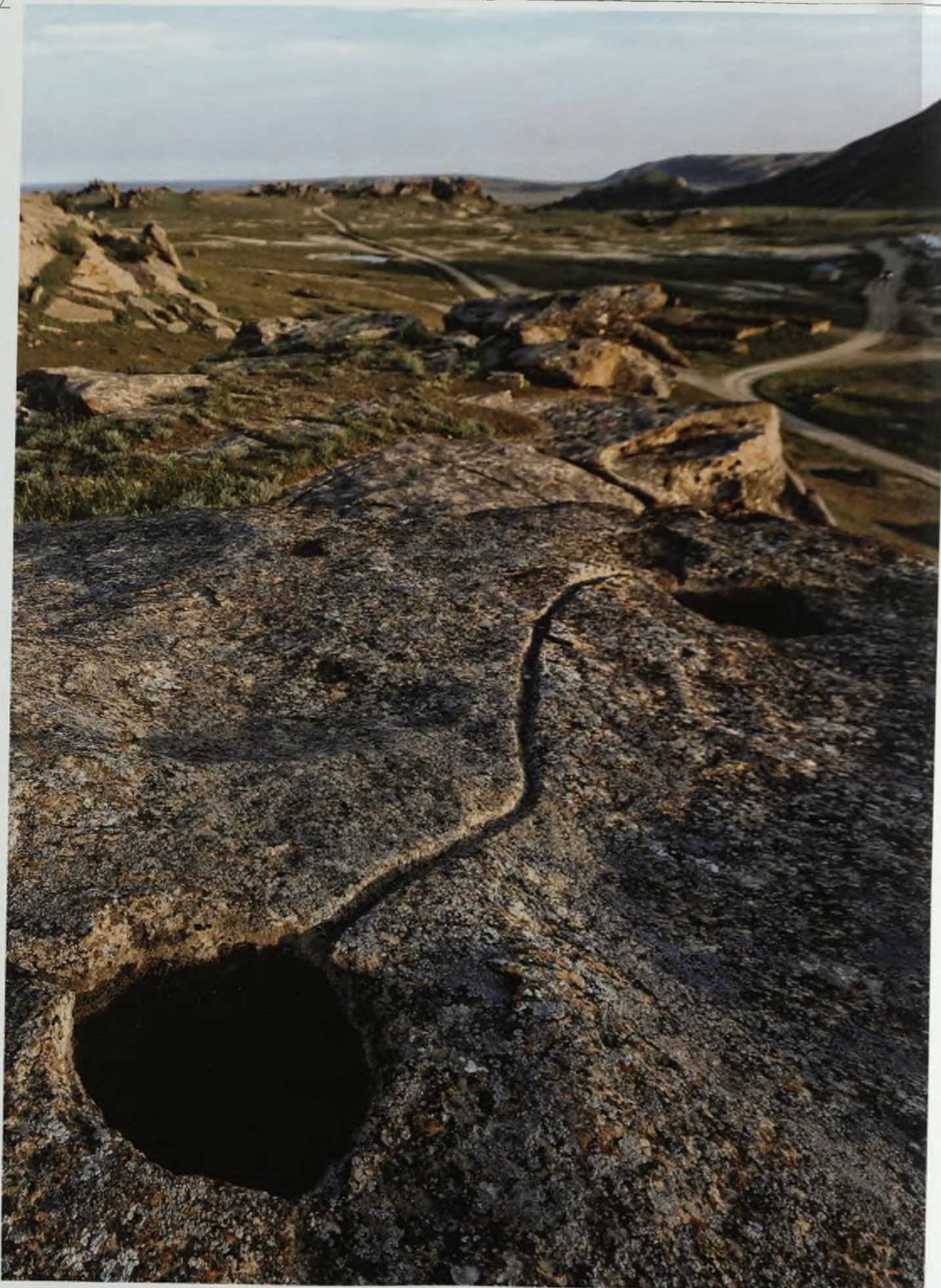

TƏCAVÜZ VƏ CAVAB

AGGRESSION AND RESPONSE

E.ə. II minilliyin sonu dəmir dövrünün başlanğıcı oldu. Bu dövrdə həyatı asanlaşdıran dəmir alətlərlə yanaşı, öldürücü dəmir silah da meydana gəldi. Dəmir dövrü antik müəlliflər tərəfindən bəşəriyyətin «qızıl dövrü» adlandırılan mərhələni əvəz etdi. İlk sivilizasiyaların qurulduğu, nəhəng mədəniyyətlərin yarandığı, ilk taleyüklü kəşflərin edildiyi dövr Aralıq dənizi regionu və Ön Asiyada dağıdıcı müharibələr, şəhərlərin talan edilməsi, dövlətlərin dağılması, xalqların köçürülməsi və ənənələrin itirilməsi ilə sona çatırdı.

The late 2nd millennium BC was marked by the onset of the Iron Age – marked by the appearance not only of iron tools that made life easier, but also of deadly iron weapons. It replaced a period ancient authors described as the "golden age" of mankind. The era of early civilizations, powerful cultures, crucial discoveries and inventions came to an end in the Mediterranean and Near East with devastating wars, the destruction of towns, disappearance of states, migrations of peoples and the loss of traditions.

Alimlər dəmir alətlərin meydana gəlməsini "tunc dövrünün fəlakəti" adlandırmışlar. Fransız tarixçisi Fernan Brodelin fikrinə, Şərgi Aralıq dənizi regionundakı mədəniyyətlər demək olar ki, əvvələ - başladıkları yere qayıtdılar. Tərəqqi bir neçə əsrlik dayandı. Lakin bu, hər yerdə belə olmadı. Məhz bəşər Öykümenasının kənarında, o cümlədən Azərbaycanda, sivilizasiya prosesləri nəinki ləngidi, əksinə, daha da sürətləndi.

E.ə. II minilliyin sonu - I minilliyin əvvəlində baş verən əsas hadisələr Azərbaycanın cənubu və şimalında cərəyan edirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, bütün bunlar ari tayfalarının (bəzi tədqiqatçılar onları qədim türk tayfaları hesab edir) Azərbaycanda fəal surətdə yayılmasından və burada etnik-mədəni, iqtisadi və siyasi baxımdan üstün olan yerli etnoslarla qaynaşmaq-qarışmasından sonra baş vermişdir. Tədricən təsərrüfat həyatında, hərbi sənətində, sosial strukturlarda və, təbii ki, fars dilinin təsiri altında dəyişən danışq dilində yeni gələnlərin izi hiss olunurdu. Məhz qarşılıqlı təsirin daha güclü olduğu sərhədyanı regionlarda cəmiyyətin təşkilinin yeni siyasi formaları, o cümlədən çoxsaylı proçarlıqlar yaranırdı.

E.ə. I minilliyin əvvəlində Urmiya gölü yaxınlığında, Kürd dağlarından şərqdə yerləşən ərazidə yaşayan qəbilələr siyasi ittifaqlar qurmağa, onların başçıları isə özlərini çar adlandırmağa başladılar. Onların əsas vəzifəsi Assuriya ordusu hücumlarının dəf edilməsi idi. E.ə. IX əsrdə onlar birləşərək Manna dövlətinin əsasını qoydular. Növbəti yüzillikdə bu dövlət o qədər gücləndi ki, öz sərhədlərini genişləndirə bildi. Müəyyən dövrlərdə hətta qədim Naxçıvan torpaqları (Naxçıvan şəhərinin təməlinin e.ə. XVI əsrdə qoyulduğu ehtimal edilir) da Mannanın tərkibinə daxil olmuşdur. Nəticədə Manna o qədər möhkəmləndi ki, düşmənlərin hücumlarını müvəffəqiyyətlə dəf etməklə yanaşı, Assuriya və Urartuya qarşı uğurlu yürüşlər təşkil edirdi. Manna çarları bütün hakimiyyəti öz əllərində cəmləmişdilər. Bu hakimiyyət mütləq, irsi və sanki sarsılmaz idi. Lakin 660-cı ildə Manna ordusunun assuriyalılarla aparılan döyüşlərin birində ağır məğlubiyyətə uğraması ölkədə siyasi çəkişmələrin güclənməsinə səbəb oldu. Dövlət zəifləməyə başladı və nəticədə Midiya çarlığı tərəfindən ilhaq edildi.

Manna üçün sənət növlərinin kifayət qədər yüksək inkişaf səviyyəsi səciyyəvi idi. Burada metal emalı, dulusçuluq, toxuculuq mövcud idi. Manna ustaları gördükləri işin zərifliyi və gözəlliyi ilə tanınırdılar. Onlar qızıl və gümüş bəzək əşyaları hazırlayı, bürünc qabları mürəkkəb naxışlar və həyatdan götürülmüş səhnələrlə bəzəyirdilər. Kənd təsərrüfatı istehsalına suvarma əkinçiliyi (burada suvarma kanalları şəbəkəsi mövcud idi) və maldarlıq daxil idi. İri və xırda buynuzlu mal-qaranın bəslənilməsindən savayı, mənəvilər at da saxlayırdılar. Onlar qoşqu

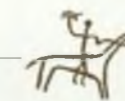

Scientists describe the appearance of iron implements as a "catastrophe of the Bronze Age". According to French historian Fernand Braudel, Eastern Mediterranean cultures returned almost to where they had started. Progress ceased for a few centuries. But not everywhere! On the edge of the known world, including Azerbaijan, civilization processes did not slow down. In fact, they accelerated further.

The main events in the late 2nd and early 1st millennia BC unfolded in the south and north of Azerbaijan. This was preceded by the penetration into Azerbaijan by Aryan and, according to some researchers, ancient Turkic tribes and their mixing with local ethnic groups that had been the dominant ethno-cultural, economic and political powers. Gradually the new migrants became conspicuous in economic, military and social affairs, political institutions and, of course, the language that changed as it was influenced by Persian. Penetration was particularly significant in the border regions and here new forms of political organization of society, including numerous kingdoms, were created.

At the beginning of the 1st millennium BC, the tribes living near Lake Urmia to the east of the Kurdish mountains began to form political alliances whose leaders called themselves kings. Their main task was to repel Assyrian aggression. In the 9th century BC, they united to create the state of Manna, which strengthened so much in the following century that it managed to expand its borders. For some time Manna even included the ancient lands of Nakhchivan (Nakhchivan itself is presumed to have been founded in the 16th century BC). Eventually Manna was able not only to repel enemy attacks, but also to organise successful campaigns against Assyria and Urartu. Manna's kings concentrated all power in their hands. They were absolute, hereditary and seemingly unshakable. However, in 660 BC Manna's army suffered a crushing defeat in a battle with the Assyrian army and this led to political infighting in the country. The state began to weaken and was eventually absorbed by the Median Empire.

Manna was characterized by a relatively high level of craft development. Metalworking, pottery and weaving were widespread. Local craftsmen were known for the subtlety and elegance of their work. They produced gold and silver jewellery and covered bronze vessels with complex patterns and images of scenes from life. Agricultural production included irrigation (a network of irrigation canals was established) and animal husbandry. In addition to breeding cattle and sheep, the Mannans bred horses. They used draft animals harnessed to four- and two-wheeled carts. Horticulture and viticulture flourished.

heyvanlarından da istifadə edir, onları dörd və iki təkərli arabalara qoşurdular. Bağçılıq və üzümçülük də inkişaf etmişdi.

Mannanların döyüşkənliyi yaşayış məskənlərinin görünüşünə də təsir etmişdi. Onları yüksəkliklərdə, təbii şəraitin girişin maksimal dərəcədə çətinləşməsinə səbəb olduğu yerlərdə tikirdilər. Artıq e.ə. I minilliyin əvvəllərində məskənlər divarlarla əhatə olunmağa başladı və tədricən qala istehkamlarına çevrildi. Daha sonra Manna sakinləri hərbi qalalar da tikərək onlar vasitəsilə ətrafa nəzarət edirdilər. Bu qalaların bəzilərinə çar və onun məiyyəti, sərkərdə və feodallar üçün saray və iqamətgahlar ucaldırdı.

Mannanın ilahlar panteonu çoxsaylı idi, din isə əhalinin həyatında mühüm yer tuturdu. Dövrümüzədək gəlib çatmış qabların üzərindəki təsvirlərdən görüldüyü kimi, bu ilahlar bir-biri ilə aramsız mübarizə aparan xeyir və şər qüvvələrinin təmsilçilərinə bölünmüşdülər. Onlar üçün ucaldılan məbədlərdə qurbangahlar da mövcud idi. Ehtimal etmək olar ki, məbədlərin nəzdində ayınların icrasına nəzarət edən kahinlər təbəqəsi də var idi.

E.ə. VII əsrdə Kür-Araz düzündə və ondan şimalda gəlmə sak-massaget qəbilələri tərəfindən Massaget çarlığı qurulur. Məşhur antik "Coğrafiya" kitabının müəllifi yunan alimi Strabon yazırdı ki, "əgər Xəzər dənizinə daxil olsaq, sağ tərəfdə işquz və sarmatların yaşadığını görürük... Onların vilayəti Hindistanadək uzanır. Xəzərin o tayında yaşayanlara gəldikdə isə, onların bir qismini sak, digərini isə massaget adlandırırlar", həmin dövrdə qəbilələr ibtidai icma quruluşundan sinifli cəmiyyətə keçid mərhələsini yaşayırdılar. Bu mərhələ hərbi demokratiya adlanırdı, çünki çar hakimiyyəti ilə yanaşı, hərbi şura və ağsaqqallar şurası da mövcud idi. Bütün bunlar onlara hərbi cəhətdən

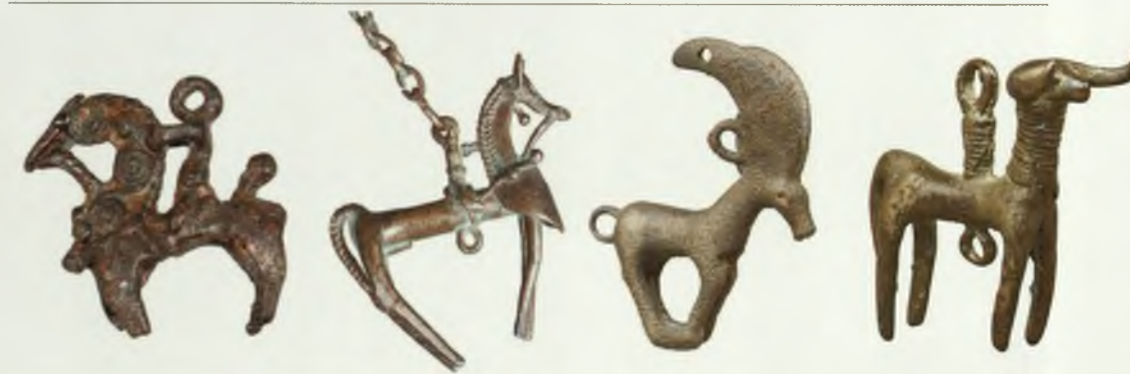
olduqca güclü dövlət qurmağa mane olmadı. E.ə. VI əsrdə Tomrisin rəhbərlik etdiyi massaget ordusu tərəfindən Əhəmənilər imperiyasının banisi, məğlubedilməz hesab olunan II Kirin qoşunlarını darmadağın edilməsi massagetlərin qüdrətinin göstəricisidir. Bəzi mənbələrə əsasən, II Kir məhz bu döyüşdə öldürülmüşdür.

Azərbaycan tarixində e.ə. IV əsr adətən cənubda Atropatena dövlətinin yaranması ilə əlaqələndirilir. Bu dövlət faktiki banisi olan, III Artakserks dövründə hakimiyyətə gələn Əhəməni cənibini Atropatın adı ilə adlandırılıb. Atropatena yaxud Kiçik Midiya makedoniyalı işğalçılardan siyasi müstəqillik qazanmış ilk Şərq dövlətidir. Atropatena hakimlərinin müdrik siyasəti nəticəsində çarlığın iqtisadi qüdrəti artmış, ərazisi isə genişlənməmişdir. Ölkənin birinci paytaxtı olan Qazaka şəhəri eyni zamanda oda sitayiş məkanı hesab olunurdu. Lakin e.ə. II əsrdə çarlığın mərkəzi Fraaspa (indiki Təxti-Süleyman) şəhərinə keçirilir və onun ətrafında hündür-lüyü 6, qalınlığı 3, uzunluğu isə 1120 metrə çatan qüllələrlə möhkəmləndirilmiş divar hörülür.

The Manneans' belligerence made its mark on the appearance of their settlements. They were usually built on high ground, in places where natural conditions made access difficult. By the early 1st millennium BC, the settlements were surrounded by walls which gradually turned into fortifications. Then the Manneans began to build military fortresses to help maintain control over the surrounding countryside. Some contained palaces and residences for the king and his retinue of military leaders and feudal lords.

The pantheon of Mannean gods was quite large, as religion apparently occupied an important place in people's lives. Judging by the images on vessels, gods were divided into those of good and evil and were in permanent conflict. Temples with places for offerings were erected for them. It may be assumed that the temples already had a priestly caste which monitored the administration of rituals.

In the 7th century BC, the Massagetae kingdom established by newcomer tribes of Massagetae-Saka appeared on the Kura-Araz plain and north of it. The Greek scholar Strabo, author of the famous ancient "Geography", wrote, "if you enter the Caspian Sea, the Ishguzes and Sarmatians live to the right... Their territory extends to India. As for those living on the other side of the Caspian Sea, one group of them is called

the Sakas and the other the Massagetae." The tribes were undergoing a transition from a primitive to a class-based society, called a military democracy – alongside the royal authority there was a military council and a council of elders. This did not prevent them from creating a militarily effective state. Its power can be gauged by the fact that in the 6th century BC the Massagetae army led by queen Tomuris defeated the troops of the hitherto invincible Cyrus II, founder of the Persian Achaemenid state. According to some sources, it was in this battle that Cyrus II was killed.

In the history of Azerbaijan, the 4th century BC is usually associated with the appearance in the south of the state of Atropatena, named after the Achaemenid satrap Atropates, who came to power in the reign of Artaxerxes III. Atropatena, or Small Media as it was also called, was the first country in the East to achieve political independence from the Macedonian conquerors. The wise policies of its rulers strengthened its economic standing and expanded the kingdom's boundaries.

E.ə. I əsrin sonunda Atropatena o qədər güclü idi ki, Roma qoşunlarının hücumunu dəf etməyə qadir idi. Bu döyüşlərdə romalıların verdiyi itkilər 35 min nəfər təşkil edirdi. Atropatena ordusunda 50 min nəfər xidmət edirdi, onlardan 10 min nəfəri yaxşı silahlanmış süvarilər təşkil edirdi. Müqavimətlə üzləşən Roma imperatoru Oktavian Avqustun sərəncamı ilə Atropatena səfirliyi hörmətlə qəbul edildi və iki dövlət arasında hətta müəyyən yaxınlaşma da baş verdi. Bu onunla bağlı idi ki, Roma imperiyası çarlığın güclü olduğunu dərk edirdi. Yeni eranın başlanğıcında Atropatena dövlətinin tərkibinə nəinki Midiya, həmçinin Ermənistan da daxil idi. Lakin eramızın iyirminci illərində Atropatlar sülaləsi Arşakilər tərəfindən devrildi, Atropatena isə 651-ci ilədək müstəqilliyini qoruyub saxladı.

Tarixçilərin qeyd etdiyinə görə Atropatenada kənd təsərrüfatı yaxşı inkişaf etmişdi. Mülayim iqlim və suyun bolluğu əkinçiliklə yanaşı, yağlı bitkilərin becərilməsi sahəsində ixtisaslaşan bağçılığın da inkişafına səbəb olmuşdu. Atropatenalılar həmçinin maldarlıq, atçılıq, balıq ovu, duz və evlərin işıqlandırılmasında istifadə etməyi öyrəndikləri neftin hasilatı ilə

The capital of Atropatena was originally Ganzak, which was also a centre of fire worship. In the 2nd century BC, however, Fraasp (now Takht-i-Suleiman) became the centre of the kingdom; it was surrounded by a fortified wall 6 metres high, 3 metres thick and 1,120 metres long.

By the late 1st century BC, Atropatena was strong enough to repel an invasion by Roman troops, who lost 35,000 men in the battles. The Atropatena army numbered 50,000, including 10,000 well-armed cavalrymen. After being rebuffed, Rome, by order of Emperor Octavian Augustus, received the embassies of Atropatena with due honour. In fact, the two states even registered some convergence, such as Rome's acknowledgement of the kingdom's power. At the beginning of the new era, Atropatena included not only Media, but also Armenia. In the 20s AD the Atropates dynasty was overthrown by the Arsacids, but Atropatena maintained its independence until 651.

According to historians, Atropatena had well-developed agriculture. The mild climate and the abundance of water contributed to the growth of not only agriculture, but also horticulture and the cultivation of

məşğul idilər. Bu, kənd təsərrüfatı, sənət, ticarət və şəhər həyatının xeyli inkişaf etdiyi, yüksək mədəniyyəti, özünün Midiya "atropaten" dili və yazı ənənəsinə malik ölkə idi. Atropatena öz sikkələrini zərb edir, onun ticarət əlaqələri isə Babil və Hindistan, Qara və Aralıq dənizlərinin hövzələrinə qədər uzanırdı.

Azərbaycanın şimalında Alban çarlığının yaranmasının dəqiq tarixi bu günədək mübahisələrə səbəb olur. Lakin əksər tarixçilər belə hesab edirlər ki, artıq e.ə. I minilliyin əvvəllərində qərbdə Alazan çayı, şərqdə Xəzər dənizi, cənubda Araz çayı, şimalda isə Qafqaz sıra dağlarına qədər uzanan nəhəng dövlətin əsasını təşkil edəcək qəbilələr ittifaqı meydana gələ bilirdi. İstənilən halda e.ə. IV əsrdə Qafqaz Albaniyasının bir dövlət kimi mövcudluğu artıq heç kimdə şübhə doğurmur.

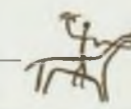
Böyük ipək yolunun üzərində yerləşən Qafqaz Albaniyasının ərazisi bu dövlətin tarixi boyu yaxın və uzaq qonşuların, ilk növbədə, bu beynəlxalq ticarət yolunu öz nəzarəti altına almağa çalışsın Roma imperiyasının paxıllıqdan doğan iddialarının predmeti olmuşdur. Lakin Albaniya hökmdarlarını qüdrətli Roma ilə qarşı-qarşıya qalmaq təhlükəsi qətiyyətlə qorxutmurdu. E.ə. I əsrdə alban çarları 72 min döyüşçüdən ibarət ordu toplayaraq müttəfiqlərlə birlikdə Lukullun rəhbərlik etdiyi Roma legionlarının hücumunu dəf etməyi bacardılar. Bir qədər sonra Pompeyin başçılıq etdiyi romalılar Albaniya ordusunu darmadağın etsələr də, bu ölkənin fəthinə nail ola bilmədilər. İşğalçılar buranı tərk etməli oldular.

oilseeds. Atropatenians also engaged in cattle and horse breeding, fishing and the extraction of salt and oil, which was used to light homes. Equally as developed as its agriculture were its crafts, trade and urban life. It was a country characterized by high culture with its Median language and written tradition. Atropatena minted its own coins, while its trade relations extended to Babylon, India, the Black Sea and Mediterranean basins.

The exact time of the emergence of the Albanian kingdom in the north of Azerbaijan is still a matter of dispute. Most historians agree that in the early 1st millennium BC a tribal alliance could have emerged which served as the basis of a vast state whose borders reached the River Alazani in the west, the Caspian Sea in the east, the River Araz in the south and the Caucasus ridge in the north. In any case, the existence of Caucasian Albania as a state by the 4th century BC is beyond doubt.

Throughout its history Caucasian Albania, which lay on the Silk Road, was the subject of envious claims on the part of its near and distant neighbours, especially the Roman Empire, which sought to exercise control over this international trade route. But the rulers of Albania were not intimidated by any confrontation with mighty Rome. In the 1st century BC, Albanian kings built a 72,000-strong army. Together with its allies, it repelled an invasion of Roman legions under Lucullus.

Qafqaz Albaniyasının torpaqları öz məhsuldarlığı ilə seçilirdi, və bu fakt antik müəlliflər tərəfindən xüsusilə qeyd edilir. Ona görə də burada kənd təsərrüfatı böyük müvəffəqiyyətlə inkişaf edirdi. Hər dəfə bir əkinçilər il ərzində iki dəfə taxıl, arpa və darı məhsulu yığırdılar. Məhsuldarlıq da ənənəvi məşğuliyyət idi və Alp çəmənliklərindən olan yemlərlə yaxşı təmin edilmişdi. Lakin Albaniya sakinləri sənət sahəsində xüsusi nailiyyətlər əldə etmişdilər. Burada qızıldan nəfis zinət əşyaları, şüşədən qab-qacaq hazırlayırdılar. Güzəllər yun və kətan parçaları istehsal edən alban toxucuları da məşhur idi. Qafqaz Albaniyasında sikkə kəsən zərbxanalar da mövcud idi. Burada istehsal edilən mallar digər ölkələrə ixrac edilirdi.

Qafqaz Albaniyasını əsaslı olaraq "şəhərlər ölkəsi" adlandırmaq olar. II əsrin əvvəllərində yaşamış yunan coğrafiyaçısı və astronomu Klavdi Ptolemey tərtib etdiyi xəritələrin birində Albaniya ərazisində 29 şəhər və iri məskən qeyd etmişdir. Təəssüf ki, onların hamısı demək olar ki, tamamilə dağıdılmışdır və artıq yalnız arxeoloqların çox zəhmət və səbr tələb edən işi nəticəsində onların həyatı barədə məlumat toplamaq mümkün ola bilər. Qafqaz Albaniyasının paytaxtı Qəbələ şəhəri olmuşdur. Burada alban çarları yaşayırdı, həmçinin ölkənin dini mərkəzi yerləşirdi. VI əsrdə Albaniya fars Sasanilər sülaləsinin hakimiyyəti altına düşdükdən sonra paytaxt Bərdə şəhərinə köçürüldü. Arxeoloji tədqiqatlar Albaniya əhalisinin Cənubi Qafqaz, Ön Asiya xalqları, Kiçik Asiya, Suriya, Misir, Egey dənizinin vilayətləri, həmçinin Şimali Qafqaz, Ön Qafqaz, Volqaboyu, Qara dənizin şimal bölgələri və Şərqi Avropa ilə yaxın əlaqələrə malik olduğunu deməyə əsas verir.

Arxeoloqların diqqətini belə bir fakt cəlb etmişdir ki, e.ə. I minilliyin sonunda Qafqaz Albaniyasının ərazisində Azərbaycanın digər bölgələrində mövcud olan mədəniyyətə bənzəyən, bəzi elementləri isə onunla eynilik təşkil edən mədəniyyət formalaşmışdır. Onun iz və işarələrini vaxtilə Alban şəhərlərinin mövcud olduğu məkanlarda aşkarlanmış əmək alətləri və silah formalarında, keramika üzərində və qab-qacaqda görmək mümkündür. Eyni təsvir və rəsmlər Qobustan qayalarında, Abşeronun digər yerlərində təkrarlanır.

Qədim Azərbaycanda yaşayan qəbilələrin birləşməsi prosesinə təkan verən daha bir amil, şübhəsiz, din olmuşdur. Əgər ilk dövrlərdə hər xalqın öz ilahları, bütələri və günəş, ay, şir, maral, ilan kimi totemləri var idisə, e.ə. I minillikdə oda sitayiş daha geniş yayılmağa başlayır. Daha sonrakı dövrdə bu inanc Zərdüşt təlimi şəklini alır. Azərbaycanın müxtəlif yerlərində atəşpərəstlərin mərkəzləri meydana gəlir. Lakin bəzi tarixçilərin ehtimal etdiyi kimi, həmin dövrdə və daha sonra, artıq yeni erada dini paytaxt, özünəməxsus dini metropoliya rolunda Abşeron yarımadasındakı məskənlər çıxış edirdi. Burada göy qübbəsi altında uçan möhtəşəm məbədin təbii alov şölələri torpağın altından çıxaraq ətrafa yayılırdı.

Although Romans led by Pompey subsequently defeated the Albanian army, they did not succeed in conquering it and were soon forced to leave.

The land of Caucasian Albania was fertile, a fact confirmed by many ancient writers. And so agriculture developed very successfully. Sometimes farmers collected wheat, barley and millet crops twice a year. Cattle-breeding was also a traditional occupation, as there was plenty of feed in the alpine meadows. But the people of Albania achieved most in their craftwork. They produced gold jewellery and glass dishes. The famous Albanian weavers produced beautiful woollen and linen fabrics. The state minted its own coins and its goods were exported to other countries.

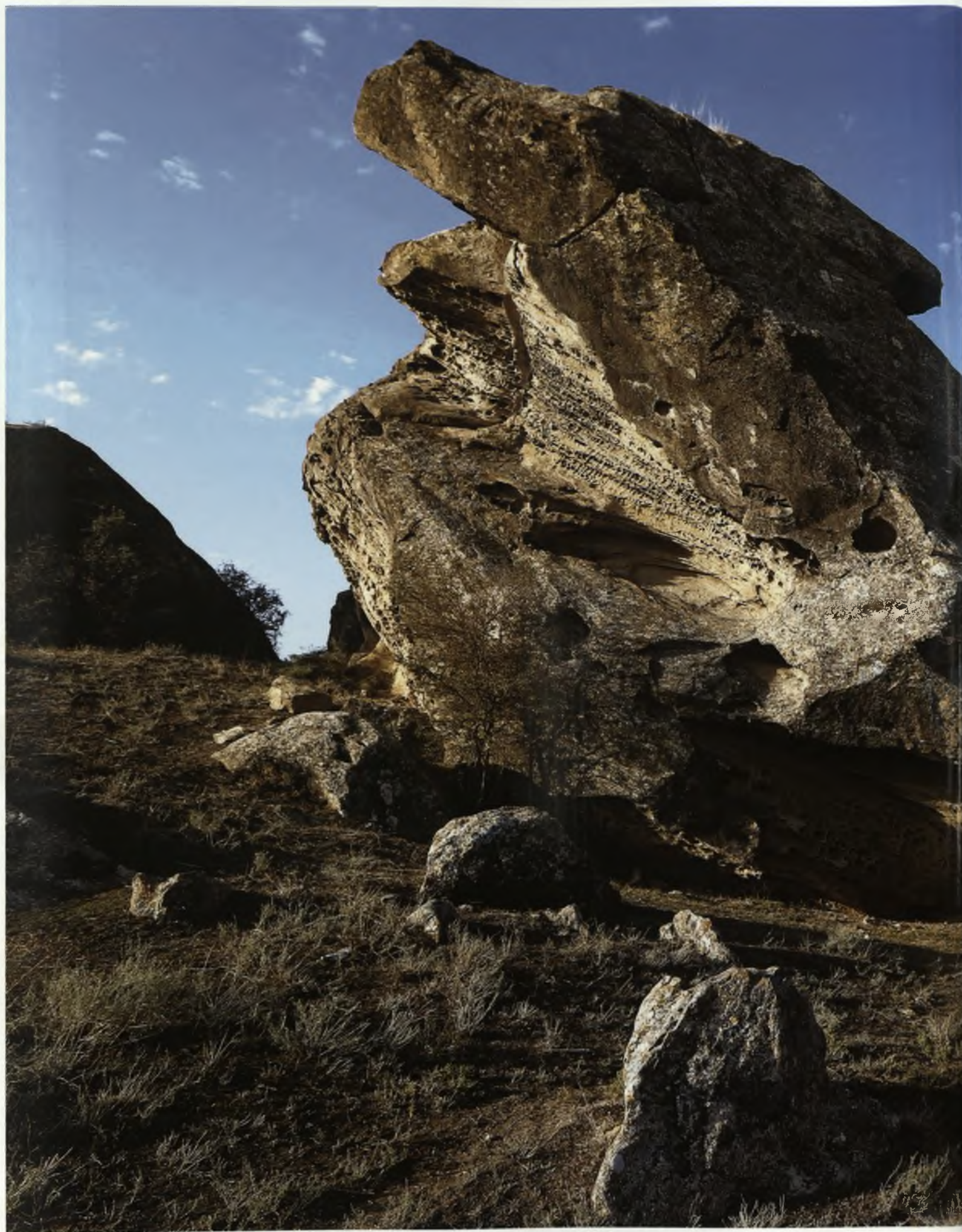
Caucasian Albania can be safely described as "a country of cities". The Greek geographer and astronomer Claudius Ptolemy, who lived in the early 2nd century, indicated 29 cities and large settlements on

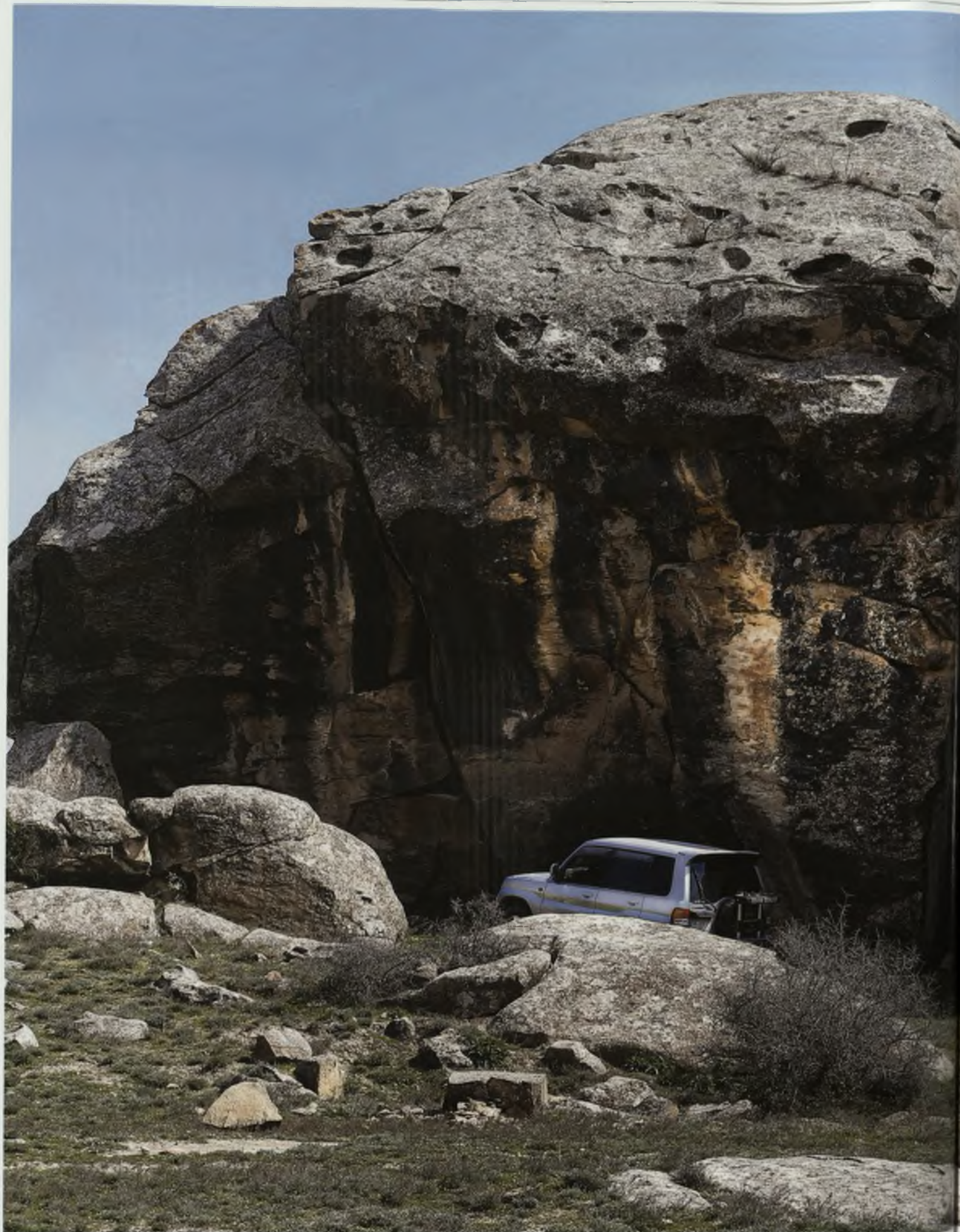

his map of Albania. Unfortunately, almost all of them were completely destroyed, making it very difficult for archaeologists to learn anything about them. The capital was Kabala (now Gəbələ). Home to the Albanian kings, it was also the country's religious centre. In the 6th century, when Albania fell under the authority of the Persian Sassanid dynasty, the capital was moved to Barda. Archaeological evidence points to close ties between the Albanian population and other tribes and peoples of the Caucasus, Near East, Asia Minor, Syria, Egypt and Aegean regions, as well as the North Caucasus, the Caucasus, the Volga region, the northern Black Sea regions and Eastern Europe.

Archaeologists note that a culture largely related to, and in some respects even identical to, that of the rest of Azerbaijan emerged in Caucasian Albania by the late 1st century BC. Its signs and traces can be found in the tools, weapons, ceramics and images on vessels found in places where Albanian cities once stood. These figures and images are also found on the rocks of Gobustan and elsewhere on Absheron.

Another contributor to the process of unification of the tribes that inhabited ancient Azerbaijan was, of course, religion. Whereas earlier each of the peoples had its own gods, idols and totems – the sun, the moon, lions, deer and snakes, the cult of fire worship began to spread in the 1st millennium BC. It subsequently evolved into the teachings of Zoroaster. Centres of fire-worship emerged in different

Dəmir dövrünün başlaması ilə Abşeron yarımadası və demək olar ki, bütün mərkəzi Azərbaycan sanki kölgədə qalır. Lakin bu, o demək deyil ki, digər regionlarda cərəyan edən siyasi, iqtisadi və mədəni proseslər həmin torpaqlardan yan keçmişdir. Hər yerdə olduğu kimi, burada sahil zolağı boyu, yəni əlverişli iqlimi olan yerlərdə kiçik məskənlər salınır. Hazırda onlar bizə Mərdəkan, Buzovna, Ramana, Novxanı, Suraxanı, Əmircan, Zığ və s. adlar altında tanışdır. Azərbaycanlı alim İdris Əliyev Bəndüstü adlı yaşayış məskəninə xüsusi diqqət yetirmişdir. Bu məkan hələ ötən əsrin 60-cı illərində özünəməxsus mədəniyyəti ilə arxeoloqların marağına səbəb olmuşdu. Burada aşkar edilmiş qədim dövrlərə aid abidələr – daş tikililər, əmək alətləri, bəzək əşyaları, erkən tunc dövründən orta əsrlərədək olan dövrü əhatə edən qayaüstü rəsmlər əsl elmi sensasiyadır. Onlar bu yerlərdə mürəkkəb ayinlərin, o cümlədən insanların qurban edilməsi ilə müşayiət olunan mərasimlərin keçirildiyi məbədilər kompleksinin mövcudluğundan xəbər verir.

Qədim dünyanın qüdrətli dövlətlərinin Azərbaycan torpaqlarına xüsusi marağının dəlillərindən biri Qobustanda Böyükdaş dağının ətəyində aşkar olunmuş latın yazısıdır. Bu yazı eramızın I əsrinə, 84 və 96-cı illər arasındakı dövrə aiddir. Həmin yazıda deyilir: "Imperator Qermanikus Domisian Sezar Avqust, Lütisi Yuli Maksimus, İldırımli XII Legionun Senturionu". Göründüyü kimi, bu, sarmatlara qarşı yürüşdə iştirak edən və Abşeron sakinləri tərəfindən məhv edilən legiondur.

Bu dövrdə Azərbaycan dövlətlərinin sərhədlərinə təzyiqlər xüsusilə artır. Lakin bu, öz növbəsində, bu yerlərdə məskunlaşmış tayfaların birləşmə prosesini sürətləndirir. Təsir əks təsir doğurur, hər bir çağırışa cavab gəlir və cəmiyyətin yenidən təşkili və hərbişdirilməsi şəklində özünü göstərir. Lakin bununla belə, "ödlər yurdu" Abşeronun rolunu kiçiltmək olmaz. Ola bilsin, Azərbaycan xalqının formalaşması və birləşməsinə təsir edən yeni dinin mərkəzi məhz bu diyar olmuşdur. Çünki dünya dinlərinin (həmin dövrdə zərdüştilik formasını almış atəşpərəstlik ardıcılarının sayına görə ümumdünya dini statusuna iddia edirdi) funksiyalarından biri insanlara özlərini ümumi dəyər və məqsədlər ətrafında birləşmiş bütöv dini birlik kimi hiss etməkdə yardım göstərməkdən ibarətdir.

parts of Azerbaijan. However, some historians believe that the religious capital and religious metropolis of that time and later, in the new era, was a role played by the settlements on the Absheron Peninsula, where nature itself erected a majestic temple under the dome of the sky. It was embellished with flames emerging from under the ground.

With the onset of the Iron Age, the Absheron Peninsula and almost all central Azerbaijan retreated somewhat into the shadows. That, however, does not mean that the land was unaffected by political, economic and cultural events unfolding in other regions. As elsewhere, here on the coastline, in places with the most favourable climate, small settlements emerged which are now known to us as Mardakan, Buzovna, Ramana, Novkhani, Surakhani, Amirjan, Zikh etc. Azerbaijani scientist Idris Aliyev devoted special attention to the Bandustu settlement, which attracted archaeologists for its distinctive culture back

in the 1960s. The ancient monuments discovered here – stone buildings, tools, jewellery and rock drawings from the early Bronze Age to the Middle Ages – were a real scientific sensation. They provided irrefutable evidence of the existence of a temple where complex rites were administered, including those involving human sacrifices.

One indication of the great interest of the powerful states of the ancient world in the lands of Azerbaijan is the Latin inscription discovered at the

foot of Mount Boyuk Dash in Gobustan. Dating from the 1st century AD, a period between 84 and 96, it says: "The time of Emperor Domitian Caesar Augustus German, Lucius Julius Maxim, Centurion of the XII Legion." Apparently, this is the legion that participated in the campaign against Sarmatians and was destroyed by the inhabitants of Absheron.

During this period, the pressure on the borders of Azerbaijani states increased. But this, in turn, accelerated the unification of the tribes living there. Action caused reaction. A challenge was followed by a response in the form of a new organization of society and its militarization. However, one should not diminish the role of the "Land of Fire" – Absheron. Perhaps it was the centre of a new religion whose dissemination also contributed to the formation and cohesion of the Azerbaijani nation. Indeed, one of the functions of the world's religions – and fire-worship, including Zoroastrianism, could certainly be regarded as a world religion according to the number of followers – is to help people recognize themselves as a unified religious community held together by common values and goals.

Yeni eranın başlanğıcında Azərbaycan torpağını çiçəklənən diyar adlandırmaq olardı. Tosqun heyvan sürülərinin otladığı çəmənliklər əkin yerləri ilə, sonuncular isə kölgəli bağlarla əvəz olunurdu. Məskənlərin yaxınlığında yerləşən şəhərlərdəki çoxsaylı emalatxanalarda mahir dəmirçi və dulusçular, toxucu və zərgərlər çalışırdı. Sərhədlərdə uçan möhkəm qalalarda sayıq mühafizəçilər keşik çəkirdi. Birgə mədəniyyət meydana gəlir, universal din formalaşır, vahid dilin yaranması istiqamətində gedən proseslər Böyük ipək yolunun Azərbaycanın bütün ərazisindən keçməsi nəticəsində xeyli dərəcədə sürətlənirdi. Ən əsası isə bu torpaqda yaşayan və xalqın gələcəkdə özlərini azərbaycanlılar adlandıracaq xalqların birliyi və ümumi taleyə malik olmaları dərk edilməyə başlayırdı.

Bəşər tarixindəki müxtəlif sivilizasiya və mədəniyyətləri araşdıran tədqiqatçıları daima narahat edən suallardan biri bu və ya digər qəbilə və xalqın inkişafın yeni mərhələsinə çıxmasına səbəb olan sıçrayışa ilkin təkanın nədən ibarət olması ilə bağlı olub. Əksər alimlərin fikrincə, müxtəlif amillər bunu stimullaşdırırdı. Onların arasında global iqlim dəyişiklikləri nəticəsində təbii mühitin korlanması, miqrasiya və yeni torpaqların mənimsənilməsi, düşmən hücumuna və yadelli təsirinə cavab verilməsinin zəruriliyini qeyd etmək mümkündür. Yəni insanlar hər dəfə düşmən qüvvələrin müəyyən çağırışları ilə qarşılaşırdı, onları dəf edərək iqtisadiyyat, mədəniyyət, ictimai və siyasi quruculuqda heyrətedici nəticələr əldə edirdilər. Eyni zamanda tarixçilər vurğulayırdı ki, "Çağırış nə qədər güclüdürsə, stimül bir o qədər qüvvətlidir". Azərbaycan ərazisində yaşayan qədim xalqlar, bütün sonrakı nəsillər üçün belə bir çağırış kimi, əlbəttə, bu diyarın gözəl və zəngin təbiəti deyil, işğalçıların hücumları çıxış edirdi. Həmin yürüşlər ilkin vaxtlarda müxtəlif dillərdə danışan qəbilələri nəinki müdafiə olunmaq, həmçinin əcdadlardan qalan mirası qoruyub artırmaq üçün özlərini bütöv bir xalq kimi hiss etməyə vadar edirdi.

By the beginning of the new era, Azerbaijan could be described as a blossoming region. The meadows with grazing herds of cattle alternated with arable land and shady orchards. Settlements neighbored cities, where skilled blacksmiths and potters, weavers and jewellers worked in many shops. The borders were protected by powerful fortresses and watchful guards. A joint culture and a universal religion were emerging. The process of creation of a common language was in no small part accelerated due to the Silk Road that passed through the territory of Azerbaijan. And, most importantly, there was the realization of a unity and common destiny of the peoples inhabiting this land who would soon call themselves Azerbaijanis.

A question that has constantly worried researchers into different civilizations and cultures in human history is - what was the first impulse, what made certain tribes and nations make a breakthrough, elevating them to the next stage in their development? As many scientists believe, different factors can stimulate progress. These include a deterioration of the natural environment caused by global climate change and migration followed by the development of new lands, the need to respond to enemy invasions and external pressure. So each time people have faced a certain challenge from hostile forces, they have overcome it and achieved remarkable success in economic, cultural, social and political construction. Historians emphasize: "The harder the challenge, the greater the incentive." For the ancient peoples that inhabited the territory of Azerbaijan and for all following generations, such a challenge was not posed by nature, as it had always favoured this land, but by foreign invasions that forced these originally diverse tribes to respond as a single entity and not only to fight back, but also to preserve and increase what had been created by their ancestors.

KEÇMİŞƏ APARAN YOLLAR

ROADS TO THE PAST

Tarixi novella heç də həmişə dəqiq, yoxlanılmış faktlara əsaslanma bilmir. Təəssüf ki, bəşəriyyətin keçmişi ilə bağlı qaranlıq məqamlar hələ həddən ziyadədir və alimlər onları işıqlandırmalıdır. Belə hallarda tədqiqatçılar analogiya üsulundan istifadə edir, oxşar hadisələr axtarırlar, bəzi hallarda isə əməllərin məntiqi və tarixi inkişaf qanunlarından çıxış edərək sadəcə olaraq əfsanələr qurmalı olurlar. Ona görə də kitabın bu hissəsində hələlik yoxlanılmamış bir neçə fərziyyəyə yer vermək qərarına gəldik.

A historical novel is not always based on reliable and proven facts. Unfortunately, there are still too many dark places in the past of mankind that scientists have yet to shed light on. In such cases, researchers have to use analogy, look for similar situations and sometimes simply apply conjecture, proceeding from the logic and laws of historical development. And so, in this part of the book we decided to describe a number of theories that have yet to be confirmed.

Abşeron yarımadasında qərar tutmuş Bakını qədim dövrlərdə "ilahi şəhər" adlandırırdılar, "Azərbaycan" sözü isə fərziyyələrin birinə görə "alovla mühafizə edilən" mənasını verirdi. Yerindən çıxan, eyni vaxtda həm cəlb edən, həm də vahiməyə salan alov qəbilələrin totemlərinə çevrilmiş heyvanlardan daha güdrətli görünürdü. Bu cür nadir təbii fenomen qədim zamanlarda burada yaşayan insanlarda ehtiram və pərəstiş doğururdu. Axı alov Zərdüşün ardıcılıarı və Yahveyə inanlar üçün ilahi rəmzə çevrilmiş, slavyan və baltların mifologiyasına, qədim yunanların və Şimali Amerika hindularının əfsanələrinə daxil olmuşdu. Oda sitayiş insanın heyvanlar aləmindən ayrılmasının ən ayəni və universal əlamətidir. Təbii ki, Azərbaycanın qəlbi olan Abşeronda da dinin formalaşması bu yol ilə baş verdi.

Abşeron qayaları arasında tüğyan edən alovu görə hər kəsi istər-istəməz bürüyən mistik əhval-ruhiyyə daha bir təbiət hadisəsi olan palçıq vulkanları ilə, şübhəsiz, daha da güclənirdi. Coğrafiyaçı və geoloqlara məlum olan 1700 palçıq vulkanından 400-ü Cənub-Xəzər neft-qaz hövzəsinin hüdudları daxilində, onlardan 350-i isə Azərbaycan ərazisində və onun Xəzər dənizi akvatoriyasına aid hissəsində, dənizdə və çoxsaylı adalarda, Abşeron yarımadasında, Bakı yaxınlığında yerləşir. Adətən sakit və yavaş-yavaş quruldayan palçıq vulkanlarında bəzən dəhşətli püskürmələr baş verir. Hündürlüyü onlarla, bəzən də yüzlərlə metrə çatan nəhəng alov səmaya yüksəlir.

Azərbaycan tarixçiləri arasında belə bir fikir mövcuddur ki, e.ə. I minillikdə başlamış Bakı şəhərinin formalaşması prosesi Azərbaycanın digər regionlarında baş verənlərdən fərqli olmuşdur. Əgər sonuncularda şəhər ilk növbədə sənətkarlıq, əmtəə mübadiləsi mərkəzi, nəhayət, başçı və döyüşçülərin yaşadığı məkan idisə, Abşeronda şəhər, çox güman ki, atəşpərəstlərin məbədləri, kahinlərin evləri və zəvvarlar üçün karvansaraylar yaxud Zərdüş təlimini dəstəkləyən döyüşçü düşərgələrinin ətrafında formalaşdı. Yəni ilk vaxtlarda Bakı dini mərkəz ola bilərdi. Eyni hadisələr dünyanın o biri tayında, Maya imperiyasının tarixində də qeyd olunub. Bir çox arxeoloqlar hesab edir ki, Maya şəhəri bizim anladığımız mənada şəhər deyildi, çünki əsasən mərasim mərkəzi kimi çıxış edirdi.

Mayalılar bütün səylərini şəhərin mərkəzi hesab olunan möhtəşəm məbədin tikintisinə yönəldirdilər. Yaşayış evlərinə gəldikdə isə, onlar davamsız materiallardan tikirdi. Onlar zaman keçdikcə yer üzündən silinmiş, toxunulmaz qalan siklopik ehramlar isə xristianlığı təbliğ edən konkistadorların həmlələrinə tab gətirmişdir. Əgər Maya şəhərləri ilə aparılan analogiya doğrudursa, Abşeron yarımadasında atəşpərəstlər şəhərinin mövcudluğuna dair maddi sübutların dövrümüzədək gəlib

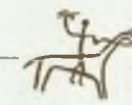

Standing on the Absheron Peninsula, Baku was described as the 'City of God' in ancient times, while the word 'Azerbaijan', according to one theory, meant 'protected by fire'. The flames surging out of the ground were at once appealing and terrifying. They seemed to be far more powerful than the strongest animals that had become totems for the tribes. Such a rare phenomenon was bound to inspire respect and reverence in the ancients. After all, fire was a symbol of God for the followers of Zoroaster and Yahweh, it entered the mythology of the Slavs and Balts, as well as the legends of the ancient Greeks and the 'Indians' of North America. The worship of fire is a striking and universal sign of the distinction between human beings and the animal world. Naturally, the establishment of religion went down this path on Absheron, in the heart of Azerbaijan.

The mystical sentiments that embrace all who have seen the flames flaring among the rocks of Absheron were reinforced by another natural phenomenon - mud volcanoes. Of the 1,700 mud volcanoes known to geographers and geologists, 400 are located within the South Caspian oil basin, including 350 in Azerbaijan and its Caspian basin, at sea, on numerous islands, on Absheron and near Baku. Usually quiet and peaceful, the bubbling mud volcanoes are capable of terrifying eruptions. Huge columns of flame, dozens and sometimes hundreds of metres high shoot up into the sky. Subterranean noises resonate and the ground is shaken by aftershocks. But then the volcano calms down for a few years.

Azerbaijani historians share the view that the formation of Baku, beginning in the 1st millennium BC, was expressly different from the rest of Azerbaijan, where cities were largely centres of handicraft production, goods exchange and, finally, homes to leaders and their warriors. On Absheron, cities may have developed around the religious buildings of fire-worshippers, priests, inns for pilgrims or warrior camps supporting the teachings of Zoroaster. So it may be that Baku was originally a religious centre. The same phenomena were observed at the other side of the world in the history of the Mayan empire. According to most archaeologists, the Mayan was "not a city in our understanding of the word. It was a ceremonial rather than municipal centre."

The Mayans focused their efforts on the construction of a magnificent temple, the centre of the city. As for people's homes, they were built of flimsy materials. Time wiped them off the face of the earth, leaving only the cyclopean pyramids that Christian conquistadors simply could not destroy. If the analogy with Maya cities is correct, then

çatmamasının yaxud hələ də tapılmamasının səbəbləri aydın olur. Burada zamanla yanaşı, VII əsrdə Azərbaycana gəlmiş islam dininin ardıcılıqlarının da əməyi olmuşdur. Onlar atəşpərəstlərin bütün məbədlərini dağıdaraq onların yerində məscidlər ucaltmışlar. Alimlər Qız qalasını zərdüştilik dövrünün günümüzədək gəlib çatmış abidələrindən biri hesab edirlər. Əksər tarixçilərin fikrincə, aşağı hissəsi e.ə. VIII-VII əsrlərdə tikilən bu qala zərdüştilikdən əvvəlki məbəddir.

Qız qalasının zərdüştilikdən öncəki dövrdə tikilməsi fərziyyəsinin tərəfdarları hesab edirlər ki, qala atəşpərəstlərin Abşeron yarımadasında müqəddəs hesab etdikləri yerdə mövcud olmuş böyük məbəd kompleksinin mərkəzi tikilisi ola bilərdi. Bəzi tədqiqatçılar qalanın qeyri-adi formasını onunla izah edirlər ki, o Zərdüş təlimindən öncəki atəşpərəstlik qanunlarına uyğun tikilərək bəlkə də e.ə I minilliyin əvvəllərində Ön Asiyada yayılmış qədim Axura Mazda məbədlərinin xarici görünüşünü təkrarlayırdı.

Şərqi yeni eranın başlanğıcındakı tarixini öyrənən alimlər təsdiq edir ki, fərs mənbələrinə əsasən, Azərbaycan zərdüştilik coğrafiyasında ən hörmətli yerlərdən birini tuturdu. Döyüşçülər üçün alov məbədi hesab olunan Adur-Quşnasp burada yerləşirdi. "Döyüşçülər alovu" çar hakimiyyəti ilə o qədər sıx bağlı idi ki, Arşaki və Sasanilər sülalələrindən olan istənilən çar taxta çıxdıqdan sonra onu mütləq ziyarət etməli idi. Məbədə qiymətli hədiyyələr gətirilirdi. Belə ki, zərdüştilik mətnlərinin birində gözlərinin açılması üçün dua edən hər kəsə "qızıldan bir göz" hazırlayıb onu Adur-Quşnasp məbədinə göndərməyi vəd etmək əmr olunur; oğlunun ağıllı olmasını istəyən hər kəs məbədə hədiyyə göndərməlidir. Zərdüştilik bir çox əsrlər boyu Azərbaycanda başlıca din olmuşdur. Onun son istinadgahı coşğun Babəkin başçılığı altında müdafiə olunan və 837-ci ildə alınan Bəzz qalası oldu.

Abşeron çölləri və yarımsəhrələrinin sirləri arasında "daş yollar"ın mövcudluğu da mövcuddur. Burada bir neçə yerdə rast gəlinən daşların içində açılmış qədim çıxıntılar yarımadaı şimaldan cənuba doğru faktiki olaraq kəsib keçir. Onlar qaya səthi üzərində əmələ gəlmiş paralel qanovlardan ibarətdir. Hər bir belə daş yola dərinliyi 5-50 sm, uzunluğu isə bir neçə yüz metrə çatan 2-3 (bəzi hallarda isə 5 və daha artıq) qanov daxildir. Hələ XIX əsrin əvvəllərində akademik Emili Lents bu qanovlar barədə yazmışdır. Azərbaycan tarixçisi Abbasqulu ağa Bakıxanovun da onlar barədə qeydləri mövcuddur: "Bakı qəzasında Bilgəh, Zirə, Bibiheybət və digər kəndlərdə, həmçinin bəzi adalarda qayaların üzərində dənizə doğru uzanan təkərlərin izləri görünür". "Abşeron yolları" Bakının keçmişinin parlaq tədqiqatçısı Sara Aşurbaylını da maraqlandırsa da, lakin həmin dövrdə elmi sensasiyaya çevrilə bilmədi. Onlar təbiətin sirlərindən birinə aid edildi.

it is clear why physical evidence of the fire-worshippers' cities has not survived or been found in Absheron. This may be due not only to time, but also to Islam, which reached Azerbaijan in the 7th century. All temples of fire-worship were destroyed and mosques erected in their place. One of the few surviving samples of evidence of the Zoroastrian era is the Maiden Tower in Baku, the lower part of which was built in the 8-7th centuries BC. Many historians believe that the tower was a pre-Zoroastrian place of worship.

Proponents of the theory that the Maiden Tower was built in pre-Zoroastrian times believe that it could have been the central structure of a large temple which existed on a sacred site for fire-worshippers on the Absheron Peninsula. The tower's unusual shape is explained by the theory that it was built in accordance with canons of fire-worship that preceded the teachings of Zoroaster and possibly reproduced the appearance of the ancient temples of Ahura Mazda common in Asia Minor in the early 1st millennium BC.

Scientists studying the history of the East in the early new era confirm that according to Persian sources Azerbaijan held a place of honour in Zoroastrian geography.

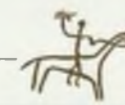
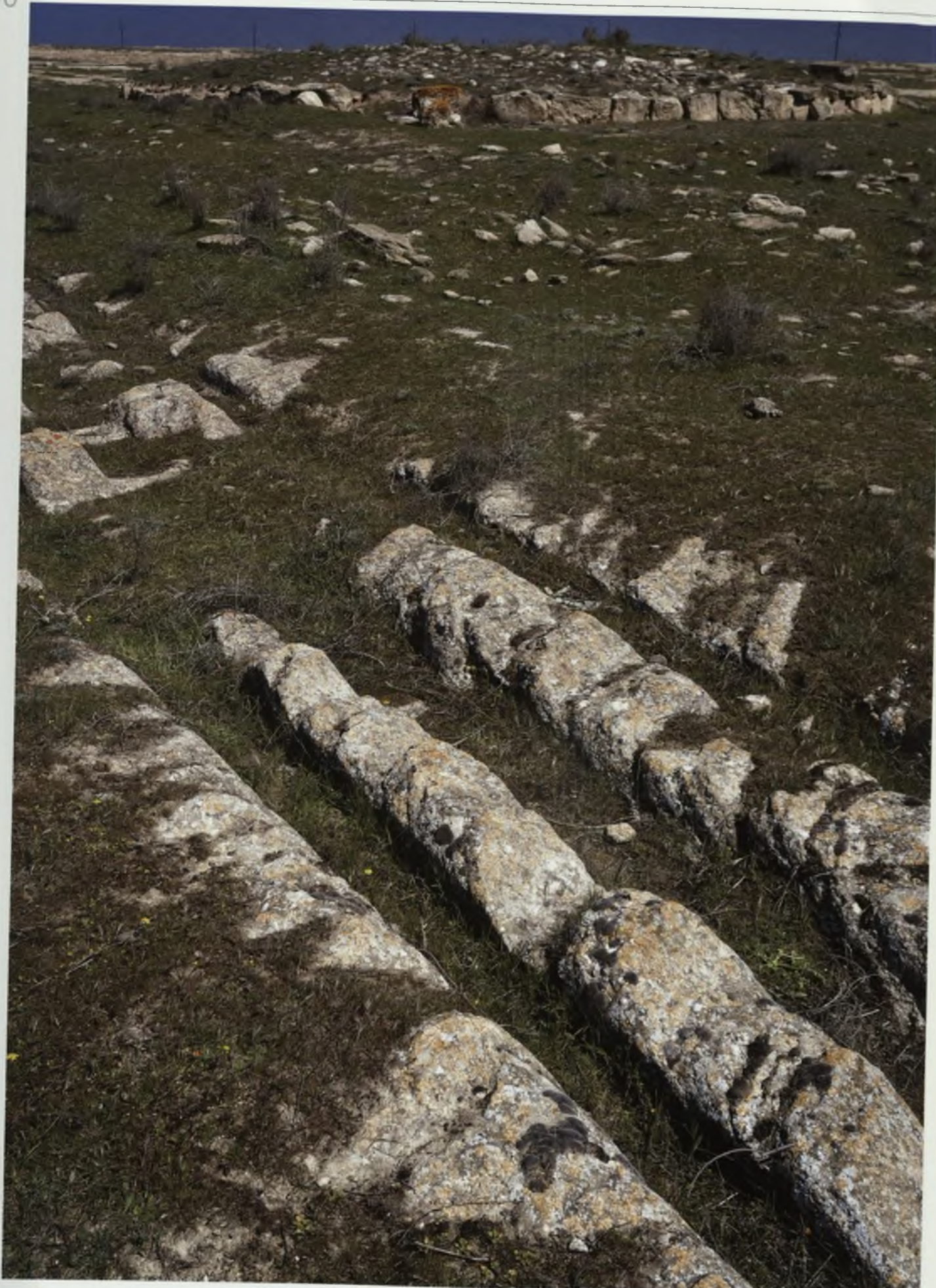
Adour-Gushnasp, a fire temple for soldiers, was located here. 'The fire of warriors' was so strongly associated with royal power that all kings of the Arsacid and Sassanid dynasties were required to pilgrimage there after ascending to the throne. Generous offerings were made in the temple. For example, a Zoroastrian text prescribes everyone who prays for the return of vision to pledge to make an "eye of gold" and send it to Adour-Gushnasp. Anyone

who wants their son to be clever should send a gift to the sanctuary. Zoroastrianism was the dominant religion in Azerbaijan for centuries. Its last stronghold, Bazz castle, defended by the frenzied Babek, fell in 837.

The secrets of the steppes and semi-deserts of Absheron contain the mystery of the 'stone roads'. Ancient stone-laid paths are found in several places across the whole peninsula from north to south. They represent parallel ditches on the surface of the rock. Each one comprises two to three (sometimes five or more) ditches 5 to 50 cm deep and several hundred metres long. Academician Emil Lenz wrote about them in the early 19th century. They were also mentioned by Azerbaijani historian Abbasgulu Bakikhanov: "The villages Bilgah, Zirə, Bibiheybat and others near Baku, and on some of the islands, have traces of wheel tracks going far out to sea." They have also attracted the attention of Sara Ashurbeyli, brilliant researcher into old Baku. But the 'Absheron roads' did not become a scientific sensation and were attributed to natural causes.

Bu Abşeron fenomeninin əhəmiyyəti yalnız XX əsrin sonunda, anoloji yolların Aralıq dənizinin bir çox rayonlarında – Malta, Yunanıstan, İtaliya və Fransada mövcudluğu məlum olduqdan sonra – yəni ilkin sivilizasiyaların əksəriyyətinin meydana gəldiyi regionda qiymətləndirildi. Eyni zamanda artıq xeyli müddətdir ki, daş yolların tədqiqi ilə məşğul olan maltalı mütəxəssislər Abşeron yollarının Maltada mövcud olanlarla tam eynilik təşkil etdiyini təsdiqləmişlər. Maltalı mütəxəssislər öz yollarını e.ə. təqribən V-IV minilliklərə aid edirlər! Və bu zaman xeyli sual meydana çıxır. Bu yollar nə üçün nəzərdə tutulmuşdur? Nəyə görə onlar dənizə doğru uzanır? Bir-birindən minlərlə kilometr aralıda yerləşən arxeoloji abidələr arasında belə oxşarlıq nədən qaynaqlana bilər?

Bu gün onlarla tədqiqatçı bu daş yolların sirlərini öyrənməyə cəhd edir. Lakin hələ ki, nəticələrin əksəriyyəti mənfidir. Başqa sözlə desək, bu yolların nəyə xidmət etmədiyini müəyyənləşdirmək mümkün olmuşdur. Məsələn, bu yollardan araba təkərləri keçə bilməzdi, yəni onlar qədim kənd yolları deyil. Onların qədim zamanlarda Peloponnesdə olduğu kimi, rels rolunu oynaması da əğlabatan deyil. Onların daş blokların yaxud hansısa ağır yüklərin nəqli zamanı yönəldici yollar olması ehtimalı da zəifdir. Bu yolların qədim məbədlərlə əlaqədar hansısa mərasim funksiyalarını yerinə yetirməsi də sübut olunmayıb. Onların suyun axıdılması üçün nəzərdə tutulmuş meliorasiya qanovlarının olmadığı isə dəqiqdir. Ümumiyyətlə, yolların praktik tətbiqinin müəyyən edilməsi uzun müddət mümkün olmamışdır. Və artıq bu fenomenin tarixin açılmamış sirlərinə aid edilməsinin ləbüdlüyü məsələsi gündəmə çıxarıldı.

Lakin bir neçə il əvvəl rusiyalı geoloq Dmitri Bex-İvanov cəsarətli fərziyyə irəli sürdü. Ondan əvvəlki əksər tədqiqatçılar kimi, o da aşağıdakı suallara cavab axtarmağa başladı: nə üçün cığırın eni, dərinliyi və profili bu qədər qeyri-ərdəkdir? Nəyə görə onlar bir-birinə çox yaxınlaşaraq paralel uzanır yaxud iti bucaqlar altında kəşisir? Nə üçün bəzi cığırılar hamar, enli və dərin, digərləri isə belə deyil? Cavab, Bex-İvanovun hesab etdiyi kimi, səthdədir. "Heç kim əhəngdaşını dəlməyib, onu təkərlərin altında toza çevirməyib. Təkəri palçıqda bir dəfə sürdükdən sonra iz hazır olurdu. İzlər həndəsəsinin qeyri-mükəmməliyi buradan qaynaqlanır – onları heç kəs qəsdən buraxmırdı". Lakin dərhal yeni suallar meydana gəlir: Bu nə palçıqdır? O nə üçün bərkilib? Cığırılar nə zaman və necə yaranıb?" Və burada geologiya öz sözünü deməli idi. Maltalı geoloqların hesabatlarını öyrənən Bex-İvanovun gəldiyi nəticə belə olur: cığırılar "mərcan" əhəngdaşlarının inkişaf sahəsində, əhəngdaşının hələ bərkimədiyi və plastik karbonatlı lül halında olduğu zaman formalaşmağa başlamışdır.

The importance of this Absheron phenomenon was evaluated only in the late 20th century, when it became clear that similar roads exist in many parts of the Mediterranean: in Malta, Greece, Italy and France, i.e. precisely where many early civilizations appeared. Specialists from Malta, who have long studied stone roads, confirm that Absheron's roads are identical to those in Malta. But the Maltese researchers date their roads to about the 4-5th millennia BC! This gave rise to many questions. What was their purpose? Why did they go to the sea? What is the reason for the similarity between archaeological sites thousands of kilometres apart?

Today, dozens of researchers are trying to unravel the mystery of these stone roads. But the results have so far been mostly negative. In other words, it has been established what these roads were not. For example, the tracks could not have been made by wheels, i.e. these are not prehistoric rural roads. They are unlikely to have been a kind of rail, as in the ancient Peloponnese. It is also unlikely that they guided the transportation of stone blocks or other heavy loads. It hasn't been

proved that they had a ritual function, leading to ancient temples. And certainly these tracks were not ditches for ameliorative water drainage. So the practical application of the roads remained a mystery for a long time and it seemed that this phenomenon would remain one of the past's unsolved mysteries.

But a few years ago Russian geologist Dmitry Bekh-Ivanov put forward a bold hypothesis. Like many scholars before him, he asked the question: why do the tracks have such uneven width, depth and structure? Why do they come close to each other, running parallel or intersecting at acute angles? Why are some tracks wide and deep,

while others are not? The answer, according to Bekh-Ivanov, is obvious: "Nobody hollowed out the limestone or wore it to dust with wheels. The track was made as people drove through mud. Hence the imperfections in their geometry - they weren't made deliberately." But then further questions arise: what kind of mud was it? Why has it hardened? When and how did the tracks emerge?" This is where geology had to have its say. After examining the reports of the Maltese geologists, Bekh-Ivanov concluded: the tracks were formed in fields of so-called 'coral limestone', where limestone had not cured and was in a state of malleable carbonate mud.

According to the Russian geologist, the islands of the Maltese archipelago were heavily waterlogged and full of ponds in the 5-4th millennia BC, as evidenced by the remains of hippos and other animals that prefer such a habitat. Clay-like, raw but not yet solidified carbonate

Rusiyalı geoloqun fikrincə, e.ə. V-IV minilliklərdə Malta arxipelağı adalarının səthi olduqca bataqlaşmış və nohurlarla dolu idi. Bu fakt burada yaşayan və belə mühitə üstünlük verən begemotların və digər heyvanların çoxsaylı qalıqları ilə təsdiq olunur. Giləbənzər, boz, hələ bərkiməmiş karbonat qalıqları torpaq qatı ilə örtülmüşdü. Həmin dövrdə səthdə göl və bataqlıqlarla nəzərə çarpdırılan əylmələr sonradan yan sıxmanın aktivləşməsi nəticəsində dağəmələgəlmə sahələrinə çevrilmişdir. Bir neçə gün ərzində onların yerində yüksəkliklər meydana gəlmiş, palçıqabənzər dib çöküntüləri isə onlarla və yüzlərlə metr qalxaraq yenidən əmələ gələn təpələrin yamaclarını örtmüşdür. Dəniz tərəfdən bu proses əks istiqamətdə gedirdi: dib çökərək özünə bitişik olan böyük və kiçik quru sahələrini də aşağı çəkirdi.

Bex-İvanovun fikrincə, relyefdəki bu dəyişiklik bütün Aralıq dənizi regionunu əhatə etmişdir. Həmin dövrdə burada yaşayan insanlar bunu güclü zəlzələlərlə müşayiət olunan dünya faciəsi kimi dəyərləndirirdi. Aralıq dənizinin sahil yaxınlığında yaxud ondan aralıda yerləşən bir çox rayonları eyni vaxtda qalxa və ya suyun altında qala bilərdi. Adalar suya qərq ola və yaxud yeniləri yarana bilərdi. Və bu zaman dənizin dibindən qalxmış belə sahələrdə Maltada yaranmış vəziyyətə yaxın olan şərait meydana gələ bilərdi. "Ola bilsin, Maltanın hüduqlarından kənarda aşkarlanmış "araba izləri"nin əksəriyyəti məhz həmin dövrdə yaranmış və eyni təbiətə məlikdir", - geoloq bu nəticəyə gəlir.

Nohurların sahillərində qalxma zonasında yaşayan sağ qalmış insanlar birdən-birə sudan kənarda qalaraq adət etdikləri qidadan məhrum oldular. Onların yeni məkana, sahilə yaxın yerə getməkdən başqa çarəsi qalmadı. Ev əşyaları, əmək alətləri, primitiv üzmə vasitələrinin daşınması üçün yük kirçəsi yaxud xizək daha münasibdir. Şimal xalqlarının təcrübəsi göstərir ki, bataqlaşmış ərazilərdən hərəkət etmək üçün onlar optimal nəqliyyat vasitəsidir. Əksər hallarda ciğrların istiqaməti köçmə ehtimalını təsdiq edir: onlar dağlardan düzənliklərə doğru enir. Daha sonra səthdəki karbonatlı lil qurduqca artıq bərk əhəngdaşı - qarşısızalmaz dəyişikliklərə məruz qalan, ilkin plastik vəziyyətə qayıtması qeyri-mümkün olan dağ süxuru şəklini almış qabıq əmələ gəlməyə başlayır. Daş yollar həmişəlik torpağa batır.

Abşeron abidələri ilə bağlı daha bir fərziyyənin müəllifi tanınmış səyahətçi, norveçli alim Tur Heyerdal olmuşdur. Qobustanın qayaüstü rəsmləri arasında e.ə VI əsrə aid olan çoxyerli qayığın məşhur təsvirini görən tədqiqatçı qamışdan düzəldilmiş bu gəminin şumerlərlə əlaqəsi barədə ehtimal irəli sürmüşdür. Deməli, Qobustan sakinlərinin dünyanın ən qədim sivilizasiyası ilə münasibətləri ola bilərdi. Müxtəlif tipli qayıqların təsvir olunduğu yüzdən artıq petroqlifi tədqiq edən Heyerdal vikinqlərin böyük qayıqlarını xatırladan qayığa xüsusi maraq göstərmişdir. Nəticədə o, demişdir: "Günəşin yelkənlərdə deyil, gəminin burnunda olduğunu ilk dəfə Qobustanda görürəm. Burada olduqca qədim və, şübhəsiz, inkişaf etmiş sivilizasiyanın mövcudluğu hələlik sirr olaraq qalır. Lakin azərbaycanlı alimlər bu sirri açmağa biləcəklər".

sediment covered the soil. Subsequently, the hollows left on the surface by lakes and marshes became mountains as a result of lateral compression. Hills appeared in a matter of days, while mud-like sediments were raised tens or hundreds of metres and covered the slopes and peaks of the newly formed hills. By the sea, the process was the reverse: the bottom sank, dragging down large and small patches of previously dry land.

This restructuring, according to Bekh-Ivanov, encompassed the entire Mediterranean region. For those who lived here then, it must have seemed a universal catastrophe accompanied by powerful earthquakes. Many areas of the Mediterranean located both near and distant from the sea would rise or be submerged. New islands could appear, old ones disappear. Then, on areas that had risen from the sea bed, a situation similar to that in Malta could occur. "Many of the 'cart tracks' discovered outside Malta probably appeared at the same time and have exactly the same nature," concludes the geologist.

The survivors inhabiting the shores of bodies of water and affected by the process suddenly found themselves separated from water

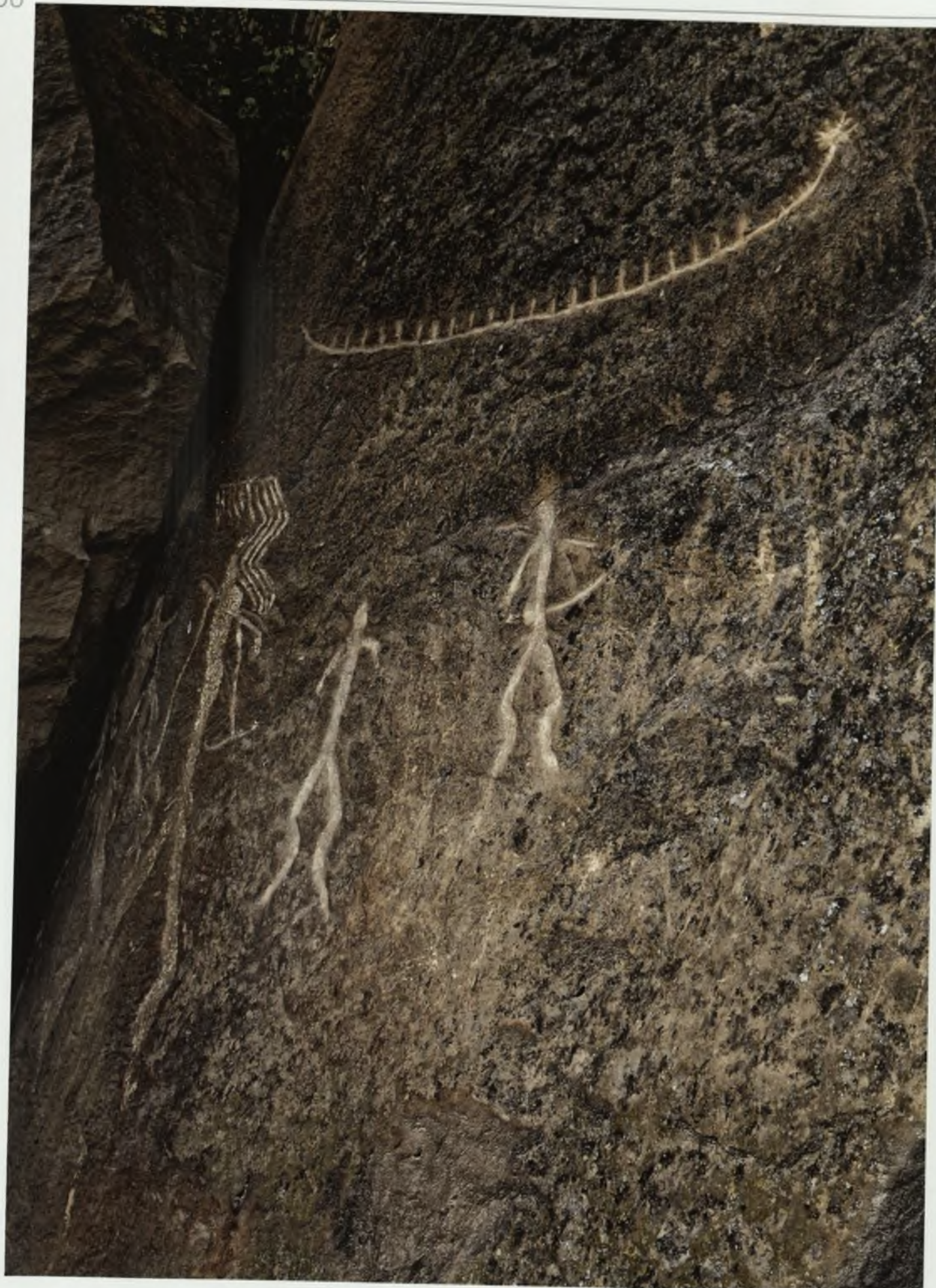

and their usual supply of food. They had no choice but to look for a place nearer the coast. Sledges were the best means of transporting goods, chattels, tools and primitive sailing equipment. The experience of northern peoples confirms that they are the best means of transport in wetland areas. In most cases, the direction of the tracks unambiguously confirms the theory about migration: they lead from mountains to lowlands. Then, as carbonate silts dried on the surface, a crust formed. This was solid limestone undergoing irreversible change; there was no return to its original malleable state. 'Stone roads' were embedded in the ground forever.

The author of another theory about Absheron sites was the famous Norwegian traveller and scientist Thor Heyerdahl. Seeing among the Gobustan rock drawings the well-known image of a 6th millennium BC multi-seat boat, he concluded that, it was most likely a reed boat akin to those of the Sumerians. Consequently, the people inhabiting Gobustan could have had contact with the world's oldest civilizations. Heyerdahl examined more than a hundred petroglyphs with images of various vessels. Particular interest was aroused by a vessel resembling a Viking boat. As a result, he said, "For the first time in Gobustan, I see the sun on the bow of the ship, not on the sails. What ancient and clearly advanced civilization was here still remains a mystery. But Azerbaijani scientists will be able to solve it."

2002-ci ildə Tur Heyerdal Qafqazın, konkret olaraq Azərbaycanın norveçlilərin vətəni olması barədə cəsarətli ehtimal irəli sürür: "Qalıqları həm donmuş tundrada, həm də daxili çində aşkar edilən, Afrika sahillərində bərbərlər kimi tanınan və üzərək Kanar adalarına çatan açıqsaçlı səyahətçilərin sonsuz yolu bəlkə məhz buradan başlayıb!" Öz fərziyyəsini sübuta yetirmək üçün alim İsveç və Norveçdə tapılmış gəmi petroqliflərinin fotoşakillərini göstərərək onları Qobustan petroqlifləri ilə müqayisə etməyi təklif etmişdir. Onlar demək olar ki, eyni idi. "Vaxtilə qayaların üzərində özü barədə təsvirlər şəklində xatirə qoyan hansısa xalq nədənsə doğma Xəzər sahillərini tərk etmiş və suyun səthinə fəth etdikdən sonra hazırda İsveç və Norveç adlanan torpaqlarda məskunlaşmışdır", – Tur Heyerdal belə bir nəticəyə gəlmişdir.

Tur Heyerdal öz fərziyyəsini sübut edən faktları XIII əsrdə islandiyalı tarixçi Snorri Sturluson tərəfindən yazılmış "Yer dairəsi" adlı eposda tapmışdır. Bu orta əsr Skandinaviya eposunda aslann başçısı Odinin öz xalqını çıxardığı Qafqaz ərazisi ətrafı təsvir edilib: "Bu dənizdən şimala doğru Qara dəniz adlanan uzun körfəz uzanır. O dünyanın qitələrini ayırır. Şərqdə yerləşən Asiya, qərbdəki isə Avropa adlanır... Asiyada yerləşən ölkə Aslar ölkəsi adlanırdı..." Eposda daha sonra qeyd olunur: "Böyük dağ silsiləsi şimal-şərqdən cənub-qərba doğru uzanır. Ondan bir qədər aralıda, cənubda Türklər Ölkəsi yerləşir. Orada Odinin böyük malikanələri olub". Heyerdalın ideyalarının inkişaf edib-ətməyəcəyini zaman göstərəcək. Lakin bir şey indidən məlumdur: Abşeronun sakinləri, eləcə də Azərbaycan ərazisində yaşayan xalqlar dünya tarixində çox ciddi rol oynamışlar.

Kulinariya tarixi üzrə dünya eksperti professor Tahir Əmiraslanov tamamilə başqa bir sahədə maraqlı müşahidə aparmışdır. Qobustandakı bezoar keçiləri təsvirlərinin siluətlərində heyvanın bədənini sanki hissələrə bölən qəribə xətlər alimin diqqətini cəlb etmişdir. Məlum oldu ki, həmin xətlər cəmdəyin müasir bölüşdürmə sxemini tam dəqiqliklə təkrarlayır, bu isə, yeri gəlmişkən, anatomiya və kulinariyaya dair dərin biliklərin olmasını tələb edirdi. "Bu, onu göstərir ki, əcdadlarımız nəinki çox şeyi bacarı, üstəlik bu bacarıqları nəsildən-nəslə ötürməyə çalışırdılar", – professor Tahir Əmiraslanov belə hesab edir. – Bundan əlavə, qayaüstü rəsmlərin, əmək alətləri və məişət əşyalarının öyrənilməsi nəticəsində məndə qobustanlıların qızartma, qaynatma, döyülmüş ət kimi yemək bişirmə texnologiyalarından xəbərdar olduqlarına əminlik yaranmışdır. Bu isə müəyyən mədəniyyət səviyyəsindən xəbər verir".

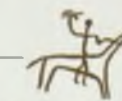
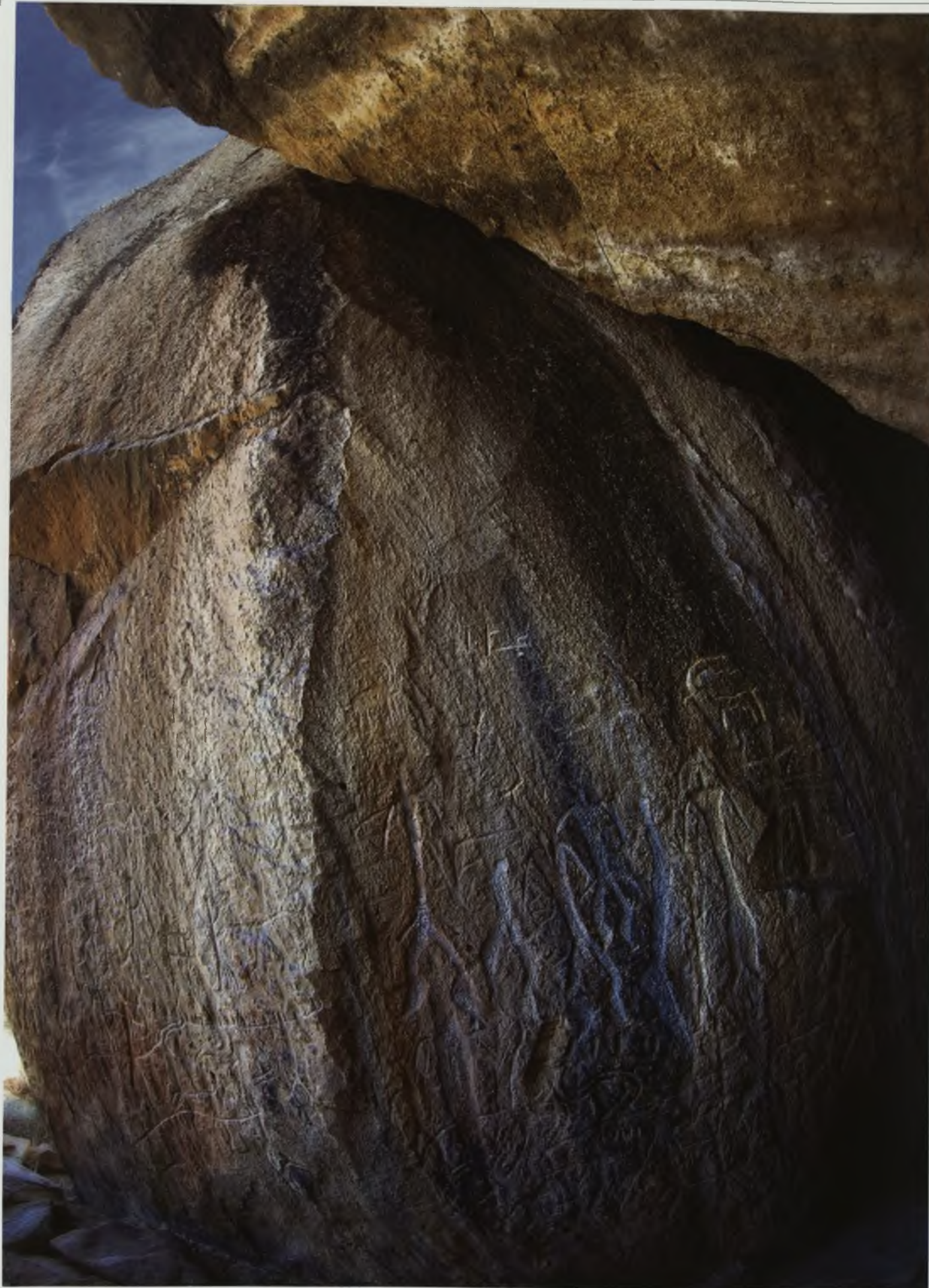
In 2002, Thor Heyerdahl put forward a bold assertion that the Caucasus, and Azerbaijan in particular, could be the ancestral home of the Norwegians: "The endless voyaging of fair-haired travellers, whose remains have been found in the frozen tundra, in inland China, who were seen as Berbers on the African coast and who reached the Canary Islands, may have begun here!" To prove his hypothesis, the scientist provided photographs of petroglyphs of vessels found in Sweden and Norway, and compared them with those in Gobustan. They were almost identical! "Once a nation, leaving behind a memory in the form of rock drawings, left its native Caspian coast for some reason and, having conquered the surface of water, settled on the lands now known as Sweden and Norway", concluded Thor Heyerdahl.

Heyerdahl found evidence to support his hypothesis in the Scandinavian medieval epic "The Earth's Circle" (Ynglinga Saga) recorded by 13th century Icelandic historian Snorri Sturluson. It provides detailed description of the Caucasus, where Odin led his people. "A long bay called the Black Sea extends from this sea to the north. It divides parts of the world. The one on the east is called Asia, the one on the west is called Europe ... The country in Asia was called the country of Aces..." And further: "A big mountain range stretches from the north-east to south-west. Not far, to the south, there is a country of the Turks. There Odin had great possessions." Time will tell whether Thor Heyerdahl's ideas will be elaborated further, but one thing is already clear: the inhabitants of Absheron and the peoples inhabiting the lands of Azerbaijan played a most important part in the history of the world.

An interesting observation in a completely different field was made by Professor Tahir Amiraslanov, an expert on the history of cuisine. He became interested in the images of bezoar goats in Gobustan whose silhouettes bore strange lines, as if dividing the animal's body into parts. It turned out that they repeated with perfect accuracy the modern method of butchering carcasses, which, incidentally, requires a remarkable knowledge of anatomy and cooking. "This suggests that our ancestors were not only very capable, but also tried to pass their skills down to future generations," Professor Amiraslanov says. "Moreover, the study of rock art, tools and household items has convinced me that the people of Gobustan knew such cooking techniques as roasting, boiling and mincing meat. This attests to a certain level of culture." But there is also another opinion.

Doğrudur, başqa bir fikir də mövcuddur. Qobustanın ən böyük tədqiqatçısı Cəfərqulu Rüstəmov hesab edirdi ki, heyvanın bədənindəki bu xətlər qurban kəsmə mərasimi ilə bağlıdır.

Uzun illər boyu Abşeronun sirlərini öyrənən İdris Əliyev hesab edir ki, burada aşkarlanmış qayaüstü rəsmlərdə şumer mifologiyasının motivləri aydın görünür. Həmin motivlər yarımada yaşayan qəbilələrin Ön Asiya mədəniyyəti ilə sıx əlaqəsindən yaxud dünyanın müxtəlif regionlarında gedən proseslərin yüksək bənzərlik dərəcəsi xəbər verir. Özünün "Naməlum Abşeron" kitabında alim qeyd edir ki, ilahiləşdirilmiş kişi və qadının iştirakı ilə mərasim səhnələrinin təsvir olunduğu rəsmlər daha maraqlıdır. Üzükü qadın fiquru xüsusi diqqət cəlb edir. Bu fiqur ilahə İnannanın çoban Dumuziyə sevgisindən bəhs edən qədim şumer əfsanəsinin sirrinin açılmasına səbəb olmuşdur.

Qobustan, Abşeron, eləcə də Azərbaycanın bir çox məkanları hələ sirlərlə doludur. Bu sirlərin əksəriyyəti onların keçmişinə bağlıdır. Yəqin ki, yaxın gələcəkdə arxeoloqlar həmin sirlərin heç olmasa bir qismini açmağa biləcəklər. Lakin onların bir çoxu, görünür, sirr olaraq qalacaq, çünki maddi mədəniyyət dəlilləri insanların mənəvi həyatı barədə suallara heç də həmişə cavab vermir. Mənəvi həyat isə sivilizasiyanın inkişafını dərk etmək üçün çox əhəmiyyətlidir. Axı son nəticədə Homerin "İliada"sı bəşəriyyət üçün cəng arabasının kəşfindən yaxud Aşşurbanipalın sarayının tikintisindən daha əhəmiyyətli olmuşdur. Lakin, təəssüf ki, "İliada"ların heç də hamısı dövrümüzə qədər gəlib çatmamışdır. Bununla bağlı ingilis tarixçisi C.L. Mayres demişdir: "Atletin əli ilə atılan alət yaxud gəmi geri qayıtdığı kimi, deyilən söz bəşəriyyətin keçmiş nailiyyətlərinin xatirəsi olmaq üçün yer üzündə qalmır. Söz havada yox olur və filoloq orijinalarla deyil, ən yaxşı halda səsin əks-sədası ilə işləməli olur. Ona görə də insanların etdiklərinin, qazandıqları nailiyyətlərinin, xüsusən də nə barədə düşündükləri, nəyə can atdıqlarının bərpası yalnız arxeologiya vasitəsilə mümkündür".

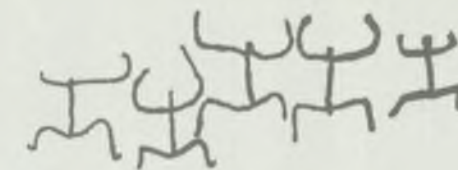
Coğrafiyadan fərqli olaraq, tarixin yolları heç də həmişə mütləq A məntəqəsindən B məntəqəsinə aparmır. Və bununla yolun əhəmiyyəti azalmır. Fransız tarixçisi Edmon Demolen bunu bəlkə də daha dəqiq ifadə edib: "Məhz yol irqin yaranmasına və sosial tipin formalaşmasına səbəb olur". Bəşəriyyətin keçmişini öyrənən alimlər dəfələrlə belə bir hadisə ilə qarşılaşmışlar ki, tədqiqat sahəsində gözlənilmədən peyda olan hansısa xalq öz nailiyyətləri ilə dünyanı heyran etdikdən sonra dərhal zamanın zülmətinə qərq olurdu. Təəssüf ki, bir çox qəbilələrin yolu o qədər qısa və qısa ki, onu başlanğıcı bəlli, sonu isə əksər hallarda gözlənilməz və anlaşılmaz olan meşə çığırları ilə müqayisə etmək mümkündür. Lakin salnamələrdə bəzən yalnız qısa ştrix-xatırlatma ilə qeyd olunan bütün bu bəşəri yollar və çığırlar birləşərək mütləq enli və asanlıqda gedilən yola çevrilir. Və insanlar minilliklər boyu bu yol ilə gedərək bəzən ilk çığırın kim tərəfindən açıldığını unudurlar.

The leading researcher of Gobustan, Jafargulu Rustamov, believed that these lines on the animal's body were associated with the ritual of offering sacrifices.

İdris Aliyev, who has been dealing with Absheron mysteries for many years, believes that the petroglyphs found here carry clear evidence of motifs from Sumerian mythology, indicating either close links between tribes living on the peninsula with the culture of the Near East or great similarities in processes unfolding in different parts of the world. "The most interesting are the pictures depicting scenes of rituals involving divine males and females. Of particular interest is the figure of a woman with rings, which helped to unravel the mystery of an ancient Sumerian legend about the love of the goddess Inanna for the divine shepherd Dumuzi," says the scientist in his book "The Unknown Absheron".

Gobustan, Absheron and many other places in Azerbaijan are still full of mysteries, most of which relate to their past. Archaeologists will probably resolve some of them in the next few years. But many will apparently remain a mystery, because material evidence does not always provide answers to questions about people's spiritual lives. Meanwhile, it is no less, perhaps even more, important for an understanding of the progress of civilization. After all, Homer's Iliad was much more important for mankind than the invention of chariots or the construction of the Palace of Ashurbanipal. But unfortunately, not all the Iliads have survived to the present. On this subject, British historian John Linton Myres said: "A spoken word will not stay on as does a projectile launched by an athlete or a vessel, to become a memory of past human achievements. The word disappears in the air, and the philologist has to deal not with the originals, but with an echo of an echo at best. Therefore, to reconstruct what people did and especially what they thought about and strived for is partly possible only with the help of archaeology."

In contrast to geography, roads in history do not necessarily lead from point A to point B, which does not diminish the importance of the journey. French historian Edmond Demolins was most accurate on saying: "It is the journey that creates a race and forms a social type." Scientists studying the history of mankind always encounter situations when a people arose as if from nowhere and, having surprised the whole world by their actions, vanished into the dark ages. Unfortunately, the journeys of many tribes were so intermittent that they can be compared to trails in a thick forest whose beginnings can barely be made out and whose endings are often unexpected and incomprehensible. But all of these human roads and tracks, recorded only by brief mentions in chronicles, add up to the broad and bumpy road that mankind has followed for millennia, sometimes forgetting who laid the trail.

Qobustan

"Qobustan" adı "yarğanlar diyarı" (qobu – çala, yarğan, quyu, stan – diyar, torpaq, tərəf) mənasını verir. Qoruq Bakıdan 60 kilometr cənubda Böyük Qafqaz sıra dağlarının cənub-şərq yamaqları ilə Xəzər dənizi arasında yerləşir. Bu ərazini yarğanlar və quru vadilər kəsib keçir. Qobustandakı Böyükdaş, Kiçikdaş, Cingirdağ, Şonqardağ və Şıxqaya dağlarında 6 mindən artıq petroqlif aşkar edilib. Elə buradaca qədim insanın dayanacaqları, vaxtilə insanların məskunlaşdığı mağaralar, yaşayış məskənlərinin izləri, qəbirlər aşkarlanıb. Ərazinin şimaldan cənuba uzunluğu 100 kilometr, qərbdən şərqə isə təqribən 80 kilometr təşkil edir.

Gobustan

The name Gobustan means 'land of ravines' (from gobu – depression, ravine, well, and stan – land, side). The reserve is located 60 km south of Baku, between the south-eastern slopes of the Caucasus Mountains and the Caspian Sea. The area is crossed by ravines and dry valleys. More than 6,000 petroglyphs have been discovered in the mountains of Gobustan – Boyukdash, Kichikdash, Jingirdag, Shongardag and Shikhgaya. Once-inhabited caves, traces of ancient settlements and burials have also been found here. The reserve extends 100 km from north to south and 80 km from west to east.

Ümumdünya irs siyahısında

Qoruğun əhəmiyyətini nəzərə alan Azərbaycan hökuməti 2002-ci ildə Qobustanın Ümumdünya mədəni irs siyahısına daxil edilməsi üçün müvafiq sənədlər YUNESKO-ya təqdim etmişdir. Heydər Əliyev Fondunun dəstəyi və Azərbaycanın birinci xanımı Mehriban Əliyevanın təşəbbüsü ilə YUNESKO-nun baş direktoru Koitiro Matsuura qoruğa dəvət olundu. O, Azərbaycan hökumətinin müraciətini dəstəklədi. 2007-ci ilin 23 iyun-2 iyul tarixlərində Yeni Zelandiyanın Kraystçerç şəhərində keçirilən YUNESKO-nun Ümumdünya mədəni irs komitəsinin 31-ci sessiyasında Qobustanın qayaüstü incəsənətinin mədəni landşaftı Ümumdünya mədəni irs obyektlərinin siyahısına daxil edildi. Elə həmin ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev "Qobustan Dövlət tarix-bədii qoruğunun ərazisində yerləşən tarixi və mədəni sərəvətlərin qorunması haqqında" Sərəncam imzaladı.

On the list of World Heritage Sites

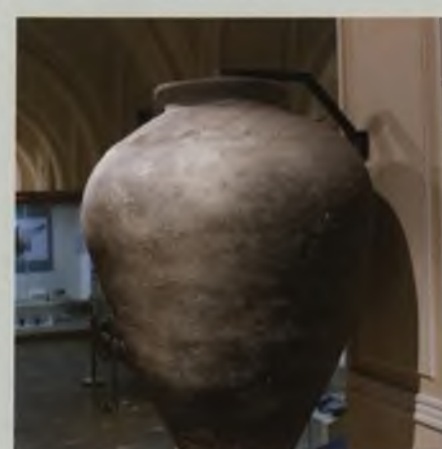
Given the importance of the reserve, the government of Azerbaijan submitted documents to UNESCO in 2002 to include Gobustan on the list of UNESCO World Heritage Sites. With support from the Heydar Aliyev Foundation and on the initiative of First Lady Mehriban Aliyeva, UNESCO chief Koichiro Matsuura was invited to the reserve. He supported the proposal. At the 31st session of UNESCO's World Heritage Committee held in Christchurch, New Zealand from 23 June to 2 July 2007, the cultural landscape of Gobustan rock drawings was included on the World Heritage List. In the same year, President Ilham Aliyev issued a decree "On preserving the historical and cultural assets located on the territory of the Gobustan National Historical-Artistic Reserve".

Qobustan muzeyi

Qobustan Milli Tarixi-Bədii Qoruğu 1966-cı ildə yarənib. 2011-ci ildə onun ərazisində irimiqyaslı abadlıq işləri aparılmış, həmçinin yeni inzibati bina tikilərək orada muzey açılmışdır. Layihənin rəhbəri AMEA – nın müxbir üzvü, memarlıq doktoru Cəfər Qiyasidir. 2460 kvadratmetr ərazini əhatə edən binada inzibati otaqlarla yanaşı, ümumdünya mədəni irs siyahısına daxil edilmiş abidələr, petroqliflərin kəşf edilməsi tarixi, Qobustan ərazisindəki qədim insanların həyatı, onun ilkin flora və faunası barədə məlumat verən ekspozisiyalar yerləşir. Binanın fondlarında qazıntılar zamanı arxeoloqlar tərəfindən aşkarlanmış 100 mindən artıq eksponat toplanıb. Bunlar əmək alətləri, silahlar, bəzək əşyaları, həmayil, heyvan sümükləri, bitki toxumları və digər artefaktlardan ibarətdir. 2013-cü ildə Qobustan muzeyi "İlin ən yaxşı Avropa muzeyi" müsabiqəsinin qaliblərindən biri oldu.

Gobustan museum

The Gobustan National Historical-Artistic Reserve was created in 1966. In 2011, extensive landscaping work was carried out there and a new office was built to house a museum. The project initiator was correspondent member of ANAS, Doctor of Architecture Jafar Giyasi. As well as administrative offices, an area of 2,460 square metres holds an exhibition on World Heritage monuments, the history of the discovery of petroglyphs, the ancient people who lived in the area and its original flora and fauna. The building's vaults contain more than 100,000 items found by archaeologists during excavations. There are tools, weapons, jewellery, charms, animal bones, plant seeds etc. In 2013, the Gobustan museum was among the winners of the Best European Museum of the Year competition.

Tarix muzeyi

Kompleksin ən aşağı həyatında yerləşir. Qobustandakı qazıntılar zamanı aşkar olunmuş məişət əşyalarından ibarət olduqca zəngin kolleksiya Azərbaycan Milli Tarix Muzeyində də təmsil olunub. Muzeyin fondlarında Azərbaycan xalqının maddi və mənəvi irsi ilə bağlı olan 300 mindən artıq eksponat toplanıb. Burada Kür-Araz arxeoloji mədəniyyətinə, həmçinin aşağı və orta paleolitə mütəlif mərhələlərinə aid olan əmək alətlərini görmək mümkündür. Ekspozisiyaya həmçinin ölkə tariximizin daha sonrakı dövrləri barədə məlumatlar da daxildir. Muzey kolleksiyasının demək olar ki, yarısını Azərbaycan dövlətçiliyinin 2 min ildən artıq davam edən dövrünü əhatə edən 150 min sikkə təşkil edir.

Museum of History

Azerbaijan's National History Museum also has a rich collection of everyday objects found during excavations in Gobustan. There are more than 300,000 exhibits depicting the spiritual and material heritage of the Azerbaijani people. Here are tools belonging to the Kura-Araz archaeological culture, as well as to different stages of the Lower and Middle Palaeolithic Ages. The exhibition also includes the story of later periods of the country's history. Almost half of the museum's collection is made up of 150,000 coins representing more than two thousand years of Azerbaijan's statehood.

Qala

Qala Abşeronun ən qədim yaşayış məskənlərindən biridir. 1988-ci ildə qoruq elan olunmuş 156 hektar ərazidə 216 tarixi-memarlıq abidəsi, o cümlədən 5 məscid, 3 hamam, 4 ovdan, yaşayış evləri, sərda-bələr, kurqanlar mühafizə olunur. E.ə. üçüncü minillikdən başlayaraq orta əsrlərədək olan dövrü əhatə edən qala qalıqları və digər memarlıq və arxeoloji abidələr orta əsrlərdə Azərbaycan əhalisinin məişətinin tam mənzərəsini təşkil edir. 2008-ci ildə Heydər Əliyev Fondunun təşəbbüsü ilə Tarixi-Etnoqrafiya qoruğunun ərazisində yaranan Arxeoloji-etnoqrafiya muzey kompleksində qədim dövrlərə aid tarixi və etnoqrafik predmetlərin olduqca zəngin kolleksiyası, o cümlədən Abşeron sakinlərinin qayaüstü rəsmlərinin nümunələri təmsil olunub.

The Gala historical and ethnographic reserve Gala is one of the ancient settlements of Absheron and a total of 216 historical and architectural monuments have been under state protection there since 1988. On an area of 156 hectares, there are five mosques, three bathhouses, four underground ponds, homes, sarcophaguses, burial mounds, the remains of forts and other architectural and archaeological monuments dating back to the 3rd millennium BC and the Middle Ages. They provide a complete picture of the lives of the inhabitants of medieval Azerbaijan. On the initiative of the Heydar Aliyev Foundation, an Archaeological and Ethnographic Museum Complex was established at the Historical and Ethnographic Reserve in 2008. It presents a rich collection of historical and ethnographic antiquities, including examples of cave drawings by the inhabitants of Absheron.

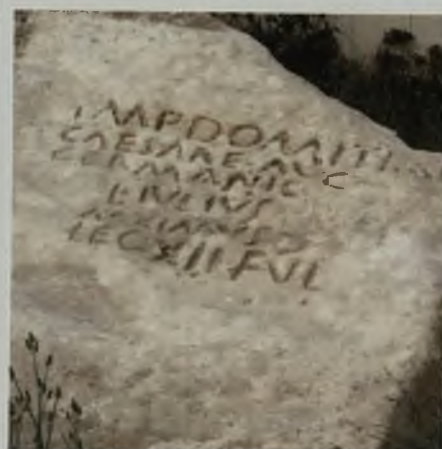

Qobustandakı tədqiqatların tarixi

Qobustan ərazisindəki ilk arxeoloji qazıntılar XX əsrin 30-cu illərində başlamış və Böyük Vətən müharibəsi başa çatdıqdan sonra bərpə olunmuşdur. Burada azərbaycanlı arxeoloq İshaq Cəfərzadə tərəfindən 3500-dək qayaüstü təsvir, rəsm və işarə, həmçinin əli ilə qazılmış çala, qayalarda dəliklər, məişət əşyaları və əmək alətləri aşkar olunub. 1965-ci ildən etibarən Cəfərgulu Rüstəmov və Firuzə Muradovanın rəhbərlik etdiyi xüsusi elmi ekspedisiya Qobustan abidələrinin öyrənilməsi ilə məşğul olmuşdur. Onlar 20-dən artıq yaşayış məskəni və sığınacaq, 40 kurqan tədqiq etmiş, 3000-ə yaxın yeni qayaüstü təsvir aşkarlamış və qeydiyyat almışlar.

The history of research in Gobustan

The first archaeological excavations in Gobustan began in the 1930s and continued after the end of World War II. Azerbaijani archaeologist Ishaq Jafarzadeh revealed about 3,500 rock paintings, drawings and symbols, as well as man-made pits, holes in the rocks, household items and tools. In 1965 Jafargulu Rustamov and Firuzə Muradova led a special scientific expedition in the study of the monuments of Gobustan. They examined more than 20 homes and shelters, 40 burial mounds, and found and registered about 3,000 new petroglyphs.

Roma yazısı

Qoruğun ərazisində, Böyükdaş dağının ətəyində eramızın I əsrinə aid edilən latın yazılı daş lövhə var. Bu yazı imperator Domisianın XII İldırımüratli legionunun senturionu tərəfindən yazılıb. O, həmin legionu müttəfiq çarlıqlar olan İberiya və Albaniyanın köməyinə göndərmişdi. Yazıda deyilir: "Imp Domitiano Caesare avg Germanic L Julius Maximus Leg XII Ful" – "imperator Almaniyalı Domisian Sezar Avqustun dövrü, Lutsi Yuli Maksim, İldırımüratli XII Legionun Senturionu". İmperatorun "germanik" fəxri titulluna eramızın 84-cü ilində layiq görüldüyünü nəzərə alaraq, yazının 84 və 96-cı illər arasında yazıldığını ehtimal etmək mümkündür.

Roman inscription

At the foot of Mount Boyukdash in the reserve, there is a stone slab with a Latin inscription from the 1st century AD. It was left by a centurion of the Legio XII Fulminata of Emperor Domitian. In the year 85, Domitian sent the legion to help the allied kingdoms of Iberia and Albania. The inscription reads: "Imp Domitiano Caesare avg Germanic L Julius Maximus Leg XII Ful" – "In the time of the Emperor Domitian Caesar Augustus Germanicus, Lucius Julius Maxim, Centurion of the Legio XII Fulminata." As the honorary title of Germanicus was taken by the Emperor in 84 AD, it can be assumed that the inscription was made between 84 and 96 AD.

Baxış meydançası

Qobustan qoruğunun ərazisində nəhəng konusşəkilli qübbənin altında böyük baxış meydançası qurulub. Onun ümumi sahəsi 283 kvadratmetrə bərabərdir. Vaxtilə burada İshaq Cəfərzadənin təşkil etdiyi arxeoloji ekspedisiyanın bazası yerləşirdi. Buradan Xəzər dənizinə, dağətəyi düzənliyə, eləcə də Qobustan dağlarına vələhedici mənzərə açılır. Meydançadan bir neçə istiqamətdə uzanan çıxırlar ən çox tanınan qayaüstü rəsmlərə və məşhur Qavaldəşə aparır.

Observation deck

There is a large observation deck of 283 m² in the reserve, under a huge cone-shaped dome on the territory of the Gobustan reserve. The base of the archaeological expedition organized by İshaq Jafarzadə once stood here. It offers amazingly beautiful views of the Caspian Sea, the foothills plain and the mountains of Gobustan. There are several walkways leading from the site to the most famous rock drawings and the famous Gavaldash – a huge tambourine stone.

Təbii alov

Vaxtilə Abşeron ərazisində təbii qazın torpağın altından çıxması nəticəsində çoxlu alov yanırı. Hazırda bu hadisəni Abşeronun bir neçə məkanında, o cümlədən Yanardağ (yəni "yanan dağ") adlanan yerdə izləmək mümkündür. Bu, olduqca gözəl təbii hadisədir. Hava qaralanda və gecə saatlarında xüsusilə böyük zövq verir. Dağın yamacından çıxan alov şölələri daima öz yerini dəyişərək sanki fantastik alov rəqsini ifa edir. XIII əsrdə yaşamış İtalyan səyyahı Marko Polonun qeydlərində Yanardağ haqqında məlumat var. Yanardağın ərazisində mövcud olan üç tapıda qədim zamanlarda alov yanırı. Məhz onlar Azərbaycanın rəmzinə çevrilib.

Natural fires

Many lights used to burn on the Absheron as natural gas escaped from underground. This phenomenon can still be observed in some areas of the peninsula, in particular at a place called Yanardag ('burning mountain'). This is an exceptionally beautiful sight. It is especially good at dusk and at night. Flames erupting from the mountainside are in constant motion as if performing a fantastic dance in flame. Yanardag is mentioned in the notes of the 13th century Italian traveller Marco Polo. There are three hills at Yanardag on which fires burned in former times. These fires became a symbol of Azerbaijan.

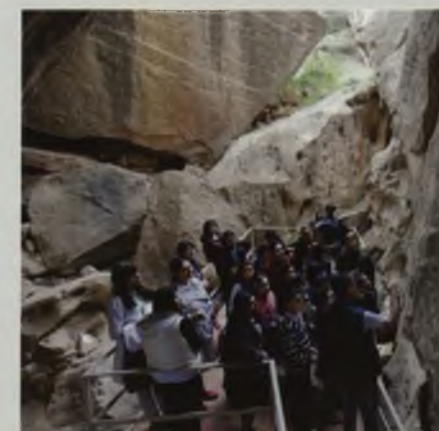

Atəşgah məbədi

Qobustanın ətraf əraziləri, bütün Abşeron yarımadası kimi, qədim dövrlərdə bir çox ölkələrdən gələn atəşpərəstlər tərəfindən ziyarət edilirdi. Tərixçilərin fikrincə, e.ə. X-IX əsrlərdə burada zərdüştiliyyətin mərkəzlərindən biri formalaşmış. Bu təlimin ardıcılıarı bu ərazidə çoxlu sayda məbəd tikmişlər. Azərbaycanlılar İslam dinini qəbul etdikdən sonra bu məbədlərin demək olar ki, hamısı dağıdıldı. Bakıdan 30 kilometr aralıda, Suraxanı kəndinin kənarında atəşpərəstlərin "Atəşgah" ("Alovun evi" yaxud "Alovun məkanı") məbəd kompleksi dövrümüzədək qalıb. Məbədə bu adın verilməsi bu ərazidə təbii qazın alov şəklində səthə çıxması kimi unikal təbii fenomenlə bağlıdır. Tikililərin əksəriyyəti eramızın II əsrinin sonu-III əsrin əvvəllərində burada mövcud olmuş məbədin qalıqları üzərində XVII-XVIII əsrin əvvəllərində tikilmişdir. Yeni məbəd də məhz həmin dövrdə ucaldılıb.

Fire worshippers' temple

In ancient times Gobustan, like the rest of the Absheron Peninsula, brought together fire worshippers from many countries. Historians suggest that one of the centres of Zoroastrianism emerged here in the 10th-9th centuries BC. Followers of this teaching built many shrines in the area. After Azerbaijanis converted to Islam, almost all these temples were destroyed. On the outskirts of the village of Surakhani, 30 km from Baku, there is a temple called Ateshgah, which means 'House of Fire' or 'Place of Fire', as the grounds of the temple are known for the natural phenomenon of burning gas. Most of its buildings date to the 17th - early 18th centuries. They were constructed on the ruins of a temple that existed here in the late 2nd and early 3rd centuries AD.

Qobustan mağaraları

Onlar qoruğun arxeoloji abidələri arasında xüsusi yer tutur. Tədqiqatlar nəticəsində burada 20 mağara aşkar edilib. Onların arasında insanların daş və tunc, həmçinin daha sonrakı tarixi dövrlərdə yaşadığı Ana-zağa, Kəniyə, Ovçular zağası, Öküzlər, Firuz, Daşaltı, Ceyranlar mağaralarını qeyd etmək olar. Burada aparılan qazıntı işləri qayaüstü rəsmlər, silah və əmək alətləri, vəhşi və ev heyvanlarının sümükləri, ocaq izlərindən ibarət olduqca zəngin material əldə etməyə imkan vermişdir. Tapıntılar hazırda qoruğun muzeyində, eləcə də Azərbaycanın digər muzeylərində nümayiş olunur.

Gobustan caves

The caves have special status among the reserve's archaeological monuments. 20 caves have been discovered during studies of the territory. They include the Ana-zaga, Kaniza, Ovchular zagasi, Okuzlar, Firuz, Dashalti and Jeyrani caves; they were inhabited in the Stone and Bronze Ages as well as in later historical periods. Excavations have yielded a wealth of material: rock drawings, weapons and tools, the bones of wild and domesticated animals and traces of hearths. The finds are now on display in the reserve's museum and in other museums in Azerbaijan.

Qavaldəş

Qavaldəş Qobustan kolleksiyasının ən unikal artefaktlarından biridir. Faktiki olaraq bu daş yastısına quraşdırılmış nəhəng plitədən ibarət ən qədim musiqi alətidir. Yalnız iki yerdə daşlara söykənən qavaldəş sanki hava yastığının üzərində dayanır. Digər daşı ona vurduqda müxtəlif tonallığa malik səslər çıxır. Mərasim rəqsləri və ayinlər Qavaldəşdə ifa edilən sadə melodiya ilə müşayiət olunurdu. Ola bilsin, qavaldəşin sədaları təhlükə anında həyəcan signalı kimi də səslənirdi. Qobustan ərazisində iki qavaldəş aşkar olunub – biri Cingirdağda, digəri isə Böyükdaş dağının aşağı səkisində.

Gavaldash

It means 'tambourine stone'. It is one of Gobustan's unique artefacts. In fact, it is the oldest musical instrument, which is a huge, flat, mounted slab. The Gavaldash rests on stones in just two places and stands as though hovering. Tapping it with another stone can produce sounds of different pitches. A straightforward melody played on the stone accompanied ritual dances and ceremonies. It may also have served as an alarm in cases of danger. Two tambourine stones were found at Gobustan: one on Mount Jingirdag and the other on the lower terrace of Mount Boyukdash.

Sorğu-informasiya materialları Reference and information materials

"Qaraatlı" piri

Kiçikdaş dağının cənub yamacında yerləşir. Bu piriin meydana gəlməsi ilə bağlı iki rəvayət mövcuddur. Birinci rəvayətə görə VII əsrdə islam dini Azərbaycanda yayıldığı zaman yerli büt-pərəstlər tərəfindən təqib edilən ərəb sərkərdələrindən biri dağlarda sığınacaq axtarırmış. Lakin təqibdən yaxa qurtara bilməyəcəyini anladıqdan sonra atdan düşərək mağarada gizlənir və qeyb olur. Mayus olan düşmənlər atın başını kəsirlər. Lakin atın başı dərhal daşa dönərək onları vahiməyə salır. Sonralar burada salınan qəbiristanlığa "Qaraatlı" adı verilir. Digər rəvayətə görə Qaraatlı baba sürgündə yaşayan əməlisaleh insan olmuşdur. Onun dağın yeraltı labirintlərinə əbədi sığınmadan öncə öz atını daşa döndərdiyi iddia edilir.

Gara Atli Shrine

This is on the southern slope of Mount Kichikdash. There are two legends about the appearance of this shrine. The first is that in the 7th century, when Islam began to spread across Azerbaijan, one of the Arab commanders, chased by local idolaters, sought refuge in the mountains. Realising that he would not elude them, he left his horse near the cave and hid inside. His angry enemies cut off the horse's head. But the head immediately turned into stone, terrifying the pursuers. Subsequently, a cemetery appeared here and was called Gara Atli (Black Rider). According to another legend, Gara Atli baba was a saint in exile. He himself turned his horse into stone before disappearing into the mountains' underground labyrinths forever.

"Sufi (Sofi) Həmid" piri

Bu ziyarətqah Bakıdan 40 kilometr aralıda, Sənqəçək və Umbakı qəsəbələri arasında yerləşir. Yerli sakinlərin nəsil-dən-nəslə nəql etdiyinə görə Şirvanşahlar dövlətinin çiçəkləndiyi dövrdə burada yaşamış Sufi Həmid Azərbaycana Səudiyyə Ərəbistanından köçmüşdü. O, nəciibliyi, həlim xasiyyəti, insanlara mehriban münasibəti, Qurandakı əmrlərə ciddi riayət etməsi ilə seçilirdi. Ömrünün sonunadək sufiliyi təbliğ etmişdir. Çox sevdiyi ağ dəvəsinin dincəlmək üçün uzanacağı yerdə dəfn olunmasını vəsiyyət etmişdir.

Sofi Hamid Shrine

This is a place of pilgrimage located between the villages of Sangachai and Umbaki, 40 kilometres from Baku. Locals have passed down the story that Sofi Hamid, who lived here in the heyday of the Shirvanshahs, moved to Azerbaijan from Saudi Arabia. He was distinguished by his nobility, mild temper, friendly nature and strict observance of the rules contained in the Qur'an. He was a follower and preacher of Sufism to the end of his life. He wanted to be buried where his favourite white camel lay down.

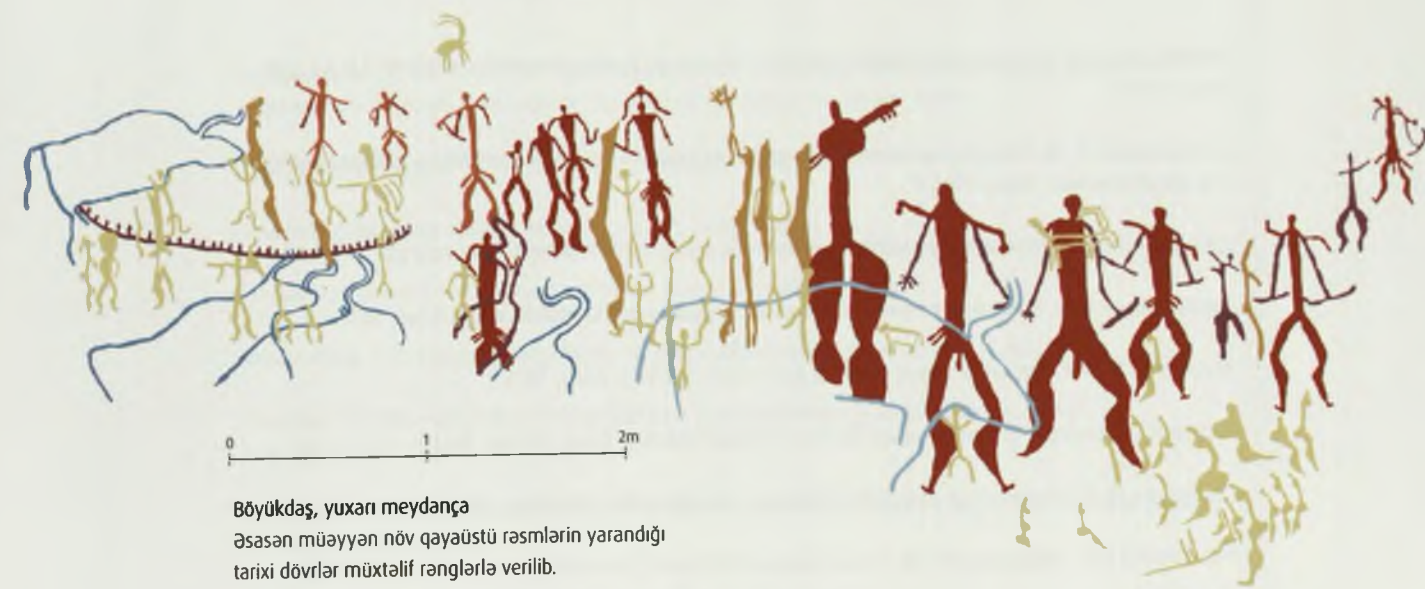

"Qobustan kölgələri"

2013-cü ildə Bakıda keçirilmiş II ümumdünya mədəniyyətlərarası dialoq forumunun ən başlıca mədəni hadisələrindən biri "Qobustanın kölgələri" baletinin premyerası oldu. 1969-cu ildə yazılmış bu baletin müəllifi bəstəkar Fərac Qarayevdir. Qobustan qayalıqları ilə əhatə olunmuş açıq səhnədə Azərbaycan Dövlət Opera və Balet Teatrının artistləri rəqs edirdi. Tamaşa üzərində beynəlmiləl komanda – Böyük Britaniyadan olan xoreoqraf Maksin Braham, onun İtaliyadan olan köməkçisi Françesko Mançakazale, işıq üzrə dizayner ABŞ-lı Tomas Həse işləyib.

Shadows of Gobustan

One of the major cultural events at the Second World Forum on Intercultural Dialogue held in Baku in 2013 was the premiere of 'Shadows of Gobustan', composed by Faraj Garayev in 1969. Artists of the Azerbaijan State Academic Opera and Ballet Theatre danced on an open-air stage framed by the rocks of Gobustan. An international team worked on the production: choreographer Maxine Braham from Britain, her assistant Francesco Mançiacasale from Italy and lighting designer Thomas Hase from the United States.

Böyükdaş, yuxarı meydança

Əsasən müəyyən növ qayaüstü rəsmlərin yarandığı tarixi dövrlər müxtəlif rənglərlə verilib.

Boyukdash. Upper terrace

Different colors indicate the historical periods during which rock drawings of a certain type were created.

Petroqliflər

Artıq yanməsrdən artıqdır ki, alimlər Qobustanın qayaüstü rəsmlərinin oxunması ilə məşğuldurlar. Aşkar olunmuş petroqliflərin sayının çoxluğu bu işin hələ uzun müddət davam edəcəyini söyləməyə əsas verir. Üstəlik demək olar ki, hər bir qayaüstü təsvir qədim rəssamların bir neçə nəslinin şifrlənmiş məktubu kimi çıxış edir. Çünki əksər hallarda müəlliflər köhnə təsvirin üstündən yenisini çəkməklə hansısa məqsədləri güdürdülər. Onların öz dili var idi, həmin dildə olan işarələrin bir hissəsi bizlərə – onların nəsilələrinə aydın olsa da, digər hissəsi indiyədək çoxlu suallar və bəzi hallarda fantastik səviyyəyə çatan nəzəriyyələr doğurur.

Mühüm olan odur ki, iti daş vasitəsilə qaya üzərində insan, heyvan, qayıq siluətlərini həkk edən qədim insan ilk dəfə olaraq informasiyanı təsbit etməklə onu sonrakı nəsillərə ötürmüşdür. Bu, bəşəriyyətin mədəniyyət tarixinin başlanğıc nöqtəsi olan əsl informasiya inqilabı idi. Və bu inqilabda Qobustanın qədim sakinləri mühüm rol oynamışlar, çünki Azərbaycan tədqiqatçılarının fikrincə, Qobustanın daş kitabındakı yazılar Mesopotamiyanın ilk piktoqrafik lövhələrindən minilliklər öncə yaranıb. Mədəni informasiyanın daşıyıcıları kimi, onlar yalnız yaşı 75 min ildən az olmayan Blomboss muncuqlarından geri qalır.

Petroglyphs

Scientists have been engaged in deciphering the rock carvings of Gobustan for more than half a century. Judging by the abundance of petroglyphs found, this work will take many years, as almost every rock drawing is a coded message from several generations of ancient artists. The artists very often applied a new image over an old one to suit their own purpose. They also had their own language, some of whose characters are clear to us, their descendants, while other characters still give rise to endless speculation and a myriad theories, some quite fantastic.

But the important point is that by carving silhouettes of animals, people and boats on rocks with sharp stones, primitive man thus recorded information for the first time and stored it for future generations. It was a real information revolution, a launch pad for the cultural history of mankind. The ancient inhabitants of Gobustan played a very important role here since, according to Azerbaijani researchers, the Gobustan records in this stone book are many thousands of years older than the first pictographic tablets from Mesopotamia. As carriers of cultural information, they are later only than the Blombos engravings, which are more than 75,000 years old.

Different colours symbolize the historical periods in which certain types of rock drawing were mainly created.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

Использованная литература

Джафарзаде И. М. Наскальные изображения Гобустана, Труды Института истории АН Аз. ССР. Баку, 1958 г.

Джафарзаде И. М. Наскальные изображения Гобустана. Сб. «Археологические исследования в Азербайджане». Баку, 1965 г.

Джафарзаде И.М. Наскальные изображения Гобустана. ТИИАН Азерб. ССР, том XII

Джафарзаде И.М. Культура раннего железа на территории Азербайджана. Баку, 1934 г.

Мурадова Ф.М. Гобустан в эпоху бронзы (на азерб. языке). Баку, 1979 г.

Алиев В.Г. Культура эпохи средней бронзы Азербайджана. Баку, «Элм», 1991 г.

Мурадова Ф.М. Наскальные рисунки Гобустана. Журнал «İrs – Heritage – Наследие»

Рустамов Дж.Н., Мурадова Ф. М. Петроглифы Гобустана (на азерб. языке). Баку, 2003 г.

Ю. Юсифов, И. Бабаев, И. Джафаров. История Азербайджана. Баку. 1997 г.

Азербайджанцы. Историко-этнографический очерк. Институт Археологии и этнографии Академии Наук Азербайджана

Рзаев Н. Голос веков. Баку, «Азернешр», 1974 г.

Абдуллаева С. Азербайджанские народные музыкальные инструменты. Баку, «Адилоглу», 2007 г.

Толковый словарь Азербайджанского языка, III том, Баку, «Элм», 1983 г.
АСЭ, VII том. Баку, 1983 г.

Академия наук Азербайджана, Институт истории им. А. Бакиханова, Институт археологии и этнографии, «История Азербайджана. С древнейших времен до начала XX века», Баку, «Элм», 1995 г.

Бунядов Т. Звуки доносящиеся из веков. Баку, «Азернешр», 1993 г.

Алиев В. Духовный мир конных и лодочных охотников эпохи бронзы Азербайджана. Журнал «İrs – Heritage – Наследие»

Османов Ф. История и культура Кавказской Албании. Баку, 2006 г.

Ахундов Д.А. Архитектура древнего и раннесредневекового Азербайджана. Баку, Азербайджанское государственное издательство, 1986 г.

Керимов В. История развития оборонительного зодчества Азербайджана. С древнейших времен до XIX века. Баку, 2007 г.

Исмаилзаде Г.С. Петроглифы Азербайджана как составная часть древнейшего искусства Евразии. Сб. «Кавказ в контексте всемирной истории». Тбилиси, 1996 г.

Алиев И., Абдуллаев Ф. Неизвестный Абшерон. Баку, 2011 г.

Алиев И.Г. История Мидии. Изд. АН Аз.ССР, Баку, 1960 г.

Алиев И.Г. Очерки истории Атропатены. Баку, «Азернешр», 1980 г.

Фараджева М.Н. Наскальное искусство Азербайджана. «Азполиграф», Баку, 2009

Бунятов Т.А. Земледелие и скотоводство в Азербайджане в эпоху бронзы. Баку, Изд. АН Аз.ССР, 1957 г.

Материалы Международной научной конференции «Археология, этнология, фольклористика Кавказа». Тбилиси, 2009 г.

Историческая география Азербайджана. Баку, «Элм», 1987 г.

Кашкай С.М. Из истории Маннейского царства. Баку, «Элм», 1977 г.

Тойнби А.Дж. Постигание истории. Москва, «Прогресс», 1991 г.

Нариманов И.Г. Исследование энеолитических поселений в Азербайджане. Москва, АО, 1967 г.

Нариманов И.Г. Культура древнейшего земледельческо-скотоводческого населения Азербайджана. Баку, 1987 г.

Нуриев А.Б. Ремесленное дело в Кавказской Албании. Баку, 1986 г.

Сеидов М.М. Особенности поселений эпохи ранней бронзы и раннего железа на территории Азербайджана. Археологические и этнографические изыскания в Азербайджане (1985). Баку, «Элм», 1986 г.

Рагозин З.А. История Мидии. СПб, 1903 г.

Тероножкин А.И. Общественный строй скифов. Скифы и сарматы. Киев, 1977 г.

Халилов Дж.А. Материальная культура Кавказской Албании. Баку, «Элм», 1985 г.

Description of World Heritage Rock Art Sites with a Bibliography of documents available at the UNESCO-ICOMOS Documentation Centre. Paris: UNESCO, 2009

Gobustan Rock Art Cultural Landscape. World Heritage Site Nomination Document

T.Heyerdahl. The Azerbaijan Connection. – Journal Azerbaijan International, New York, 1995 Spring

Mündəricat

Table of contents

Nəşriyyatdan	6	From IRS Publishing House
Giriş OCAQLAR VƏ ZAMAN	24	Introduction. HEARTHS AND TIME
I hissə XƏZƏRİN SAHİLLƏRİNDƏ	48	Part One ON THE SHORES OF THE CASPIAN
II hissə İLK İNSANLAR	68	Part Two EARLY PEOPLE
III hissə QƏDİMLƏRİN DÜNYASI	84	Part Three THE WORLD OF THE ANCIENTS
IV hissə MİS VƏ TUNC DÖVRÜ	102	Part Four THE COPPER AND BRONZE AGES
V hissə TƏCAVÜZ VƏ CAVAB	118	Part Five AGGRESSION AND RESPONSE
VI hissə KEÇMİŞƏ APARAN YOLLAR	136	Part Six ROADS TO THE PAST
Sorğu-informasiya materialları	166	Reference and information materials
İstifadə olunmuş ədəbiyyat	172	Literature
SON SÖZ	175	EPILOGUE

SON SÖZ

Bu kitabın məqsədi Xəzər dənizinin sahillərində, Qafqaz dağlarında, İran yaylasında bəşər sivilizasiyasının iyirmi min illik tarixinin işıqlandırılmasından ibarətdir. Lakin Qobustan olmasaydı, bu vəzifənin öhdəsindən gəlmək imkansız kimi görünər və yerinə yetirilə bilməzdi. Bu valehedici məkanın qədim sakinləri böyük mədəniyyətin yaranmasında iştirak etməklə yanaşı, onun quruculuq mərhələlərini özləri üçün əlverişli olan formada təsbit etmişlər.

Hazırda Qobustanda aşkar olunmuş qayaüstü rəsmlər, arxeoloq və paleontoloqlar tərəfindən Abşeron yarımadasında əldə edilən tapıntılar bizə uzaq əcdadlarımızın həyatına nəzər salmağa, onların məişətini və ətraf mühitini təsəvvür etməyə imkan verir. Bu mühit sərt və mürəkkəb, onun mənimsənilməsi istiqamətində atılan hər addım isə inanılmaz çətinliklərlə müşayiət olunmuşdur.

Əmək alətləri və silahların təkmilləşdirilməsi bu gün elm və texnologiya sahəsində kəşflərlə müqayisə edilə biləcək dərəcədə irəliyə doğru sıçrayış idi. Yeni torpaqlara hər səyahət doğma yerlərə bir daha qayıtmamaq təhlükəsi ilə bağlı idi. Lakin insanları gözləyən təhlükənin nə dərəcədə böyük olmasından asılı olmayaraq, onların məskunlaşdığı Kainatın sərhədləri ildən-ilə, əsrdən-əsrə genişləndirdi. Onlar primitiv silahlar, köhnə gəmilərlə keçilməz meşələr, sıldırım dağlar, çay və dənizləri aşaraq müddəti və çətinliyi heyranlıq doğuran səfərlərə çıxırdılar. Lakin məhz dəf edilən maneələrin məcmusu bu qəhrəmanlığı göstərmiş insanın hünərinin dəyərləndirilməsinin həqiqətən də düzgün meyarıdır.

Nəhayət, unutmaz olmaq ki, bu dövr incəsənətin meydana gəldiyi dövrdür. Musiqi, təsviri sənət, heykəltaraşlıq və hətta ədəbiyyat – bütün bunlar sonralar saray və məbədlərdə deyil, minilliklər öncə qədim insanların dayanacaqlarında, mağaralarda, tonqal ətrafında, yəndəmsiz komaların əhatəsində meydana gəlmişdir. Bu incəsənət sadə olsa da, səmimi, forma və üslub baxımından bəsit, lakin gerçək və həyatı idi.

Həmin dövr barədə öyrəniləsi şey hələ çoxdur. Qobustanın daş kitabı axıradək oxunmayıb. Onun bir çox səhifələri hələ aşkar olunmayıb. Digərlərinin oxunmaya və izaha ehtiyacı var. Və bu minilliklər salnaməsində nə qədər sirr və müəmmaların olduğunu yalnız təxmin etmək mümkündür.

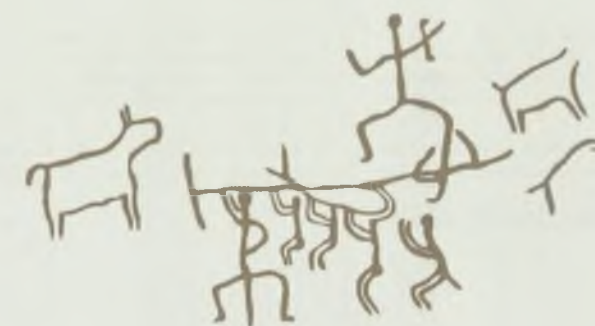
EPILOGUE

The purpose of this book – to tell of the twenty millennia history of human civilisation on the shores of the Caspian Sea, in the Caucasus Mountains, on the Iranian Plateau – would be impossible to accomplish if it hadn't been for Gobustan. The ancient inhabitants of this amazing place were not only involved in the creation of a great culture, but also recorded the stages of its construction in a form available to them.

Today, thanks to the rock drawings found in Gobustan, the discoveries of archaeologists and palaeontologists on the Absheron Peninsula, we may glimpse into the lives of our ancestors and try to imagine their lives and the world around them. It was a hard and difficult time, and each step along the path of development was incredibly difficult.

Every improvement in tools and weapons was a leap forward comparable to today's discoveries in science and technology. Every journey to new lands was fraught with the risk of never returning to their homes. Yet, great as the dangers were, the boundaries of the inhabited universe expanded year after year, century after century. They moved through impenetrable forests, steep mountains, rivers and seas with only primitive weapons and in precarious vessels. And the durations and complexities of their journeys are truly amazing. But it is the sum of the obstacles that provide a true measure of the feat performed.

Finally, we must not forget that it was a time of the emergence of art. Music, drawing, architecture and even literature – none of them first emerged in the later palaces and temples, but thousands of years before in the dwellings of prehistoric people, in the caves, by the fires, in squalid huts. This art may have been naive, but it was sincere and spontaneous, simple in form and style, but true and vital. We have yet much to learn about that time. The Stone Book of Gobustan has not been read to the end. Many of its pages have not even been found. Others need to be deciphered and interpreted. And one can only imagine how many more secrets and mysteries this chronicle of thousands of years contains.

Layihənin rəhbəri, baş redaktor

Musa Mərcanlı

Project manager, Editor-in-Chief

Musa Marjanlı

Şef-redaktor

Andrey Vasilyev

Editorial director

Andrey Vasilyev

Baş rəssam

Sergey Dyakov

Art director

Sergey Dyakov

Baş məsləhətçi

Əbülfəs Qarayev, Azərbaycan Respublikasının
mədəniyyət və turizm naziri

Principal Adviser

Abulfas Garayev, Minister of Culture and Tourism
of the Republic of Azerbaijan

Nəşrin koordinatorları

Könül Cəfərova
Mürşəl Rüstəmov

Edition coordinators

Konul Jafarova
Mursal Rustamov

Elmi məsləhətçilər

Firuzə Muradova, tarix elmləri namizədi
Vəli Əliyev, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının
müxbir üzvü, tarix elmləri doktoru, professor
Qüdrət İsmayilzadə, tarix elmləri doktoru, professor
Kamil İbrahimov, tarix elmləri doktoru, professor
İdris Əliyev, tarix elmləri namizədi

Academic advisers

Firuzə Muradova, Ph.D. in History
Vali Aliyev, Corresponding Fellow of the Azerbaijan National Academy
of Sciences, Doctor of History, Professor
Gudrat Ismayilzadeh, Doctor of History, Professor
Kamil Ibrahimov, Doctor of History, Professor
Idris Aliyev, Ph.D. in History

Fotoşəkillər

Sergey Kivrin
Mirnaib Həsənoğlu
Zümrəd Muradov

Photographs

Sergey Kivrin
Mirnaib Hasanoglu
Zumrad Muradov

Dizayn

Yelena Çirikova

Design

Yelena Chirikova

Tərcümə və korrektura

Emil Bağirov
Yan Pirt
İnam Əsədov
Olqa Volkova
Qalina Lisenko

Translation and proofreading

Emil Bagirov
Ian Peart
Inam Asadov
Olga Volkova
Galina Lysenko

Kitabda Azərbaycan Milli Tarix Muzeyi
və Qobustan Milli Tarixi-Bədii Qoruğu
ekspонатlarının fotoşəkillərindən
istifadə olunub.

Photographs of exhibits from the National
Museum of History of Azerbaijan and
the Gobustan National Historical
and Artistic Reserve are used in this book

©Bütün hüquqlar qorunur. Kitabdakı materiallardan yalnız
IRS Publishing House nəşriyyatının icazası ilə istifadə edilə bilər

©All rights reserved. Use of materials from this book
is possible only with permission of IRS Publishing House

ISBN 978-9952-8228-9-2